

GESCHIEDENIS
POLITIEK & PARLEMENT

EEN WEINIG VRUCHTBARE ONDERNEMING

DE NATIONAAL-SOCIALISTISCHE BEWEGING IN NOORD-BRABANT,
1931-1935.

Radboud Universiteit

BRAVEN, G. DEN (GIJS)
RADBOD UNIVERSITEIT NIJMEGEN
Begeleider: Joris Gijsenbergh

Figuur 1. "Één Land: Één Volk" – Afbeelding afkomstig van een verkiezingspamflet van de NSB uit 1935.¹

¹ Figuur 1: Katholiek Documentatie Centrum, Archief Roomsch-Katholieke Staatspartij (107), inv.nr. 81, Propagandamateriaal van de NSB tegen de RK Staatspartij. (1933-1936)

Inhoud

Hou Zee! Een introductie tot de Nationaal-Socialistische Beweging.	2
Status Quaestionis	3
Casusselectie en Methodologie	5
1. Partijloyaliteit en splinterpartijen	9
1.1 Waalwijk: Een RKSP-veste	9
1.2 Roosendaal en Nispen: Weifelende loyaliteit	11
1.3 Mogelijke wegbereiders voor de NSB	13
2. De sociaaleconomische situatie	15
2.1 De sociaaleconomische situatie in de gemeente Waalwijk	15
2.2 De sociaaleconomische situatie in de gemeente Roosendaal en Nispen	17
3. NSB-propaganda	21
3.1 Het propaganda-apparaat van de NSB	21
3.1.1 Openbare vergaderingen	22
3.1.2 De pijlen gericht op de katholieke middenstand	24
4. Anti-NSB propaganda	28
4.1 Anti-NSB propaganda in de plaatselijke krant	29
4.1.1 De NSB en de Echo van het Zuiden	29
4.1.2 De NSB en het <i>Dagblad de Grondwet</i>	31
4.2 Propaganda tegen de NSB in brochures	32
Conclusie	34
Literatuurlijst	38

Hou Zee! Een introductie tot de Nationaal-Socialistische Beweging.

“Voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van een volk is noodig een krachtig Staatsbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang.”²

Met dit zogenaamde ‘Leidend Beginsel’ opende de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in 1931 diens politieke programma. De partij van Anton Mussert zag al aan het begin van de jaren dertig het licht en bracht in enkele jaren tijd de Nederlandse samenleving in vervoering. Bij de officiële oprichting in november 1932 telde de partij al enkele honderden leden. Drie jaar later behaalde de partij bij de Provinciale Statenverkiezingen ongeveer 7,94% van het totale aantal landelijk uitgebrachte stemmen.³ De beweging had toen met diens autoritaire en uitgesproken antidemocratische programma een achterban van ongeveer 50.000 leden opgebouwd.⁴ Uit Tabel 1 valt af te leiden dat het percentage NSB-stemmen sterk verschilde per provincie. De NSB wist bij diens eerste verkiezingen in bijna alle provincies direct een hoog percentage stemmen te behalen. De provincies Friesland en Noord-Brabant lieten echter een ander beeld zien.⁵

Tabel 1: Aantal stemmen op de NSB per provincie bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935.

Provincie:	Absoluut aantal stemmen op de NSB:	Absoluut aantal geldige stemmen:	Procentueel aantal stemmen op de NSB:
Limburg	25620	219235	11.69%
Drenthe	10474	93582	11.19%
Noord-Holland	72843	757485	9.62%
Utrecht	18795	197718	9.51%
Zuid-Holland	81263	923702	8.80%
Groningen	15795	187662	8.42%
Gelderland	30092	987386	7.77%
Overijssel	15672	243906	6.43%
Zeeland	6556	116073	5.65%
Friesland	6056	193218	3.13%
Noord-Brabant	11430	390373	2.93%

Bron: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden* (Den Haag 1936).

Het is opvallend dat de twee grootste rooms-katholieke provincies zich aan weerszijden van de tabel bevinden. Limburg was in 1935 met 11,09% een NSB-bolwerk te noemen, terwijl de NSB in Noord-Brabant met 2,93% een relatief onvruchtbaar debuut op het provinciale strijdtoneel had

² Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met Toelichting (1 en 2)* (Utrecht 1931) 3.

³ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden* (Den Haag 1936).

⁴ NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging (123), inv.nr. 1947, Statistieke grafieken m.b.t. het verloop van het NSB-ledental (1936-1943).

⁵ Tabel 1.

gemaakt. In deze scriptie zal onderzocht worden welke factoren het uitblijven van aanhang voor de Nationaal-Socialistische Beweging in Noord-Brabant in de periode 1931-1935 verklaren. In het verleden hebben bij onderzoek naar NSB-aanhang uitsluitend casussen centraal gestaan waar de NSB juist goed vertegenwoordigd was. Dit onderzoek onderzoekt juist het uitblijven van aanhang voor de NSB en biedt daarom een nieuw perspectief op de NSB en diens aanhang. De periode die is onderzocht, is gekozen vanwege het feit dat de NSB al snel weer aan populariteit in ging boeten na het initiële landelijke succes van 1935. De opkomst van een radicale stroming die van binnenuit steeds meer aanhangers ging verzamelen en die zichzelf 'volkisch' noemde lag hieraan ten grondslag.⁶ De matige verkiezingsuitslag van 1937 wekt het vermoeden dat de groeiende sympathie van de partij voor het Groot-Duitse idee en de rassenleer van Adolf Hitler's *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) door de Nederlandse bevolking niet werd gewaardeerd.⁷ Gedurende de periode tot en met 1935 was het contrast tussen Noord-Brabant en de rest van Nederland bovendien het scherpst en daarom is voor deze afbakening gekozen.

Status Quaestionis

In de historiografie over de NSB zijn globaal gezien twee stromingen te onderscheiden. Enerzijds is dat de traditionele, politiekhistorische stroming waarbij partijgeschiedenissen, ideologieën en leidersfiguren centraal staan. Anderzijds is dat de sociaalhistorische stroming, waar onderzoek naar grote groepen mensen bij centraal staat. Het is bij de sociaalhistorische stroming het doel om structuren en tendensen te ontwaren om op die manier een beter begrip van het verleden te krijgen.⁸ Binnen deze stromingen zijn twee onderzoekbenaderingen te onderkennen. De eerste benadering heeft betrekking op het onderzoekniveau. Binnen de historiografie met betrekking tot de NSB is dit terug te zien in de verschuiving van onderzoek op macroniveau naar onderzoek op microniveau, oftewel de verschuiving van onderzoek op nationaal niveau naar onderzoek op lokaal en regionaal niveau. De tweede benadering heeft te maken met de keuze tussen bottom-up en top-down onderzoek. Deze twee benaderingen worden in de historiografie naast elkaar gebruikt. Naast grote partijgeschiedenissen en onderzoek naar leidersfiguren, is steeds vaker onderzoek naar de achterban van de NSB centraal komen te staan.

Politiek-historisch georiënteerde onderzoekers, zoals Loe de Jong, A.A. de Jonge en Ronald Havenaar, hebben vanaf de jaren zestig de NSB en diens leidersfiguren onderzocht. Zo schreef De Jong een groot overzichtswerk over de opkomst en ontwikkeling van de NSB en Anton Mussert.⁹ Ronald Havenaar bracht een werk uit waarin het pré-politieke leven van Anton Mussert aan bod kwam.¹⁰ Het verschil tussen deze twee zat hem er in dat De Jong niet het (pré-politieke) leven van Mussert

⁶ R. te Sla en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging. 1931-1935* (Amersfoort 2009) 697-699.

⁷ De NSB wist in 1937 landelijk 'slechts' 4,22% van het totale aantal stemmen te behalen. In 1935 was dit nog 7,94% van het totale aantal stemmen.

⁸ G. Voerman, 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij.', in: G. Voerman en D.J. Wolfram ed., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 43-49.

⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1. Voorspel* (Den Haag 1969) 216-264.

¹⁰ R. Havenaar, *Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert* (Den Haag 1978).

benadrukte, maar dat hij juist de nadruk legde op de rol van de NSB-leider binnen een integrale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.

Ronald Havenaar bracht nog een boek uit. In dit boek analyseerde hij de dubbele strijd die de NSB voerde. Ten eerste was er de interne strijd van de partij voor het behoud van de eigen op Nederland georiënteerde nationaalsocialistische ideologie. Deze kwam in de beginjaren van de partij enerzijds onder druk te staan van het internationaal georiënteerde Italiaanse fascisme en anderzijds van het Duitse nationaalsocialisme. Ten tweede voerde de partij een nationale strijd tegen het liberalisme en de sociaaldemocratische staat.¹¹ In tegenstelling tot De Jong concentreerde Havenaar zich in dit werk meer op interne ontwikkelingen van de NSB.

Evenals De Jong had A.A. de Jonge in de jaren zestig getracht een algemeen beeld te schetsen van de NSB. Hij deed dit echter naar eigen zeggen zonder een ‘integraal geschiedverhaal’ te schrijven.¹² Op een integraal geschiedverhaal waarin alle aspecten van de NSB worden behandeld hebben we moeten wachten tot 2009. Toen publiceerden Robin te Slaa en Edwin Klijn het eerste deel van hun integrale partijgeschiedenis waarin zij het traditionele beeld van de NSB als pure protestbeweging willen weerleggen.¹³ Alle bovengenoemde wetenschappers combineerden top-down onderzoek met onderzoek op macroniveau wat hen typische producten maakt van de politiekhistorische stroming.

De jaren zestig bleken vruchtbare jaren voor NSB-onderzoek. Gerrit Andries Kooij publiceerde een werk waarin de NSB op regionaal niveau werd onderzocht. Zijn onderzoek had een voor zijn tijd unieke insteek. De aanhang van de NSB in Winterswijk gold daarbij als casus. Uit zijn onderzoek bleek voornamelijk dat lokale NSB-leiders een grote rol hadden gespeeld.¹⁴ Kooij deed onderzoek via de bottom-up benadering op microniveau. Tussen de jaren zestig en tachtig werd de sociaalhistorische aanpak vaker naast de politiekhistorische gebruikt, maar echt onderzoek naar de achterban van de NSB ontbreekt volgens onder andere Te Slaa en Klijn nog steeds.¹⁵ De historicus Hermann von der Dunk nam een historiografische kanteling waar die bij andere wetenschappelijke disciplines al langer aan de gang was. Uit de historiografie omtrent de NSB blijkt dit ook. In de voetsporen van Kooij traden wetenschappers die onder meer onderzoek deden naar de NSB in de Achterhoek, in de Krimpenerwaard, in Amsterdam en Limburg.¹⁶

De sociologen Nico Passchier en Herman van der Wusten kwamen met het idee om de hypothesen die uit deze onderzoeken voortkwamen te testen. Zij deden dit via bottom-up onderzoek op macroniveau. Door een kwantitatieve vergelijking tussen alle 1069 gemeentes van Nederland konden zij meer algemene uitspraken doen over de NSB-aanhang.¹⁷ In 2008 kwamen Henk Flap en Peter Tammes met een overzichtswerk en een beknopt onderzoek waarin de electorale steun voor de

¹¹ R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en ‘volkse’ solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983) 157-159.

¹² A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland* (Steenwijk 1968) 3.

¹³ Te Slaa en Klijn, *De NSB*.

¹⁴ G.A. Kooij, *Het echec van een ‘volkse’ beweging* (Assen 1964).

¹⁵ Te Slaa en Klijn, *De NSB*.

¹⁶ Verschillende wetenschappers deden al onderzoek naar de achterban van de NSB: C. Keuken voor de Krimpenerwaard, S.H. Quee voor de Achterhoek, J. Damsma en E. Schumacher voor Amsterdam en A.Y.A. Vellenga voor Limburg.

¹⁷ N.P. Passchier en H.H. van der Wusten, ‘Het electoraal succes van de NSB in 1935; enige achtergronden van verschillen tussen de gemeentes.’, in: P.W. Klein en G.J. Borger eds., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 262-273.

NSB in 1935 en 1939 centraal stond. Zij kwamen tot acht hypotheses die zij ontleend hadden aan hun eigen onderzoek en aan de historiografie omtrent de NSB-aanhang.¹⁸ Daaruit trokken zij de conclusie dat onderzoek op microniveau meer zou opleveren dan onderzoek op macroniveau. Volgens hen variëren gemeentes sterk binnen hun grenzen. Onderzoek naar de achterban van een politieke partij zou dan ook op gemeentelijk niveau onderzocht moeten worden.¹⁹

Sociaalhistorisch onderzoek bracht de historiografie omtrent de NSB veel nieuwe hypotheses. In dit onderzoek zullen enkele van deze hypotheses getoetst worden en Noord-Brabant zal daarbij als casus dienen. Via een vergelijking tussen twee ogenschijnlijk weinig verschillende Noord-Brabantse gemeentes zal onderzocht worden waarom zij op het gebied van NSB-stemmen zo enorme verschillen bij de verkiezingen van 1935. Dit onderzoek staat in het teken van het zoeken van verklaringen voor de relatief kleine NSB-aanhang in Noord-Brabant. Hierbij is de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 als uitgangspunt genomen.²⁰ Tussen anoniem stemmen op een partij waarmee iemand sympathiseert en lid worden van een partij die de rest van de samenleving afkeurt zit namelijk een flink verschil.

Casusselectie en Methodologie

In tegenstelling tot voorgaand onderzoek zal in deze scriptie getracht worden om het gebrek aan aanhang voor de NSB te verklaren voor Noord-Brabant. Het zou voor onderzoek naar de NSB-aanhang ook interessant zijn om Noord-Brabant te vergelijken met Friesland, omdat ook daar het electoraat van de NSB gering was. Een andere optie zou een vergelijking met Limburg zijn, omdat de NSB daar wél een grote achterban had weten op te bouwen. Flap en Tammes hebben echter aangetoond dat onderzoek op gemeentelijk niveau meer duidelijkheid kan verschaffen over de achterban van de NSB dan onderzoek op provinciaal niveau. Voor dit onderzoek is daarom gekozen om twee gemeentes in Noord-Brabant centraal te stellen. Op die manier kunnen provinciale verschillen, zoals verschil in kerkelijke gezindte en cultuur uitgesloten worden. Met het oog op de omvang van deze scriptie is dergelijk onderzoek bovendien onmogelijk. De twee gemeentes die zijn onderzocht, zijn de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen. Op de casusselectie zal verder ingegaan worden na een bespreking van de gebruikte onderzoeksmethoden.

Voor het onderzoek in deze scriptie is gebruik gemaakt van twee wetenschappelijke methoden. De eerste methode is de comparatieve historische onderzoeksmethode, waarbinnen meerdere mogelijkheden tot vergelijking te onderscheiden zijn. Voor dit onderzoek zijn de descriptieve en de analytische comparatieve methoden gebruikt. Bij de descriptieve methode worden individuele casussen onderzocht door deze af te zetten tegen andere casussen. Deze methode is voor dit onderzoek gebruikt om het gebrek aan NSB-aanhang in Noord-Brabant te verklaren aan de hand van een vergelijking tussen de gemeente Waalwijk en de gemeente Roosendaal en Nispen waar de NSB wél een grote achterban wist te verzamelen.²¹ Bij de analytische methode worden hypotheses getoetst

¹⁸ H. Flap en P. Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens & Maatschappij* 83:1 (2008) 23-46, aldaar 29.

¹⁹ Ibidem, 25.

²⁰ Zie onder meer tabel 1.

²¹ J. Kocka, 'Comparison and Beyond', *History and Theory* 42:1 (2003) 39-44, aldaar 40.

door ze toe te passen op specifieke casussen.²² De hypothesen die voor dit onderzoek zijn gebruikt zullen nog nader worden toegelicht.

De tweede methode wordt in de politicologie het *most similar system design* [MSSD] genoemd. Bij deze methode worden casussen vergeleken die zoveel mogelijk op elkaar lijken om één specifiek aspect te onderzoeken waarop zij radicaal verschillen.²³ Dit specifieke aspect wordt de afhankelijke variabele genoemd. Voor dit onderzoek betreft dit de NSB-aanhang in de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen. Deze aanhang is in diens vorming door verschillende aspecten beïnvloed. Deze aspecten worden onafhankelijke variabelen genoemd en het zijn juist deze variabelen die onderzocht en vergeleken zullen worden om de relatief kleine NSB-aanhang in Noord-Brabant te verklaren. Het is bij het MSSD van belang dat de onafhankelijke variabelen zo veel mogelijk overeenkomen voor de onderzochte casussen, zodat bepaalde redenen al bij voorbaat uitgesloten kunnen worden. De casuselectie voor dit onderzoek is op deze methoden gebaseerd.

Tabel 2: Kerkelijke gezindte en aantal stemmen voor de NSB en RKSP bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935. Per gemeente alsmede voor de gehele provincie Noord-Brabant.

Gemeente / Provincie	Percentage stemmen NSB	Percentage stemmen RKSP ²⁴	Percentage rooms-katholieken
Zundert	9,64%	80,68%	98,27%
R. en N.	9,46%	64,56%	94,58%
Waalwijk	1,74%	78,49%	84,42%
N-B.	1,75% / 2,93% ²⁵	75,30%	88,61%

Bron: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden* (Den Haag 1936).; CBS, *Statistiek van Nederland: Volkstelling 31 december 1930. Deel III. Kerkelijke Gezindte* (Den Haag 1933) 30 en 37.

Zoals uit Tabel 2 blijkt zat Waalwijk qua percentage NSB-stemmen ongeveer op het Brabantse gemiddelde. Roosendaal en Nispen stond daar lijnrecht tegenover.²⁶ Waar Waalwijk en Roosendaal en Nispen enorm verschilden op het gebied van NSB-stemmen, waren zij verder grotendeels vergelijkbaar. In een sterk verzuilde provincie als Noord-Brabant had het rooms-katholicisme een grote invloed binnen de samenleving. De kerkelijke gezindte in Waalwijk en Roosendaal en Nispen zijn hiervan een indicatie.²⁷ De rooms-katholieken hadden in zowel Waalwijk als Roosendaal en Nispen waarschijnlijk een dikke vinger in de pap. In Waalwijk woonde met 13,72% van de totale bevolking ook nog een relevant aantal inwoners van Nederduits hervormde gezindte.²⁸ Beide gemeentes hadden daarnaast de stempel 'stad' ontvangen van het CBS en waren sterk geïndustrialiseerd. Dat is relevant, omdat zoals blijkt uit Tabel 2 niet Roosendaal en Nispen, maar het nabijgelegen Zundert het hoogste

²² Ibidem.

²³ T. Landman, *Issues and Methods in Comparative Politics* (Londen 2008) 32.

²⁴ De Rooms-Katholieke Staatspartij was de grootste partij in heel Noord-Brabant en ook in deze gemeentes, daarom is ter vergelijking ook het percentage RKSP-stemmen in deze tabel opgenomen.

²⁵ Gemiddeld stemde in Noord-Brabant ongeveer 1,75% van het totale aantal mensen per gemeente op de NSB. Het percentage van 2,93% is het totale aantal Noord-Brabanders dat een stem uitbracht op de NSB. Waalwijk kan met 1,74% van het totale aantal stemmen op de NSB dus als representatief voor Noord-Brabant worden gezien op dat gebied.

²⁶ Tabel 2; De percentages zijn door mij zelf doorberekend aangezien in de uitgave van de Algemeene Landsdrukkerij enkel de resultaten in absolute cijfers te vinden zijn. Absolute cijfers geven niet duidelijk de verhoudingen weer voor wat betreft NSB-stemmen per gemeente.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek van Nederland: Volkstelling 31 december 1930. Deel III. Kerkelijke Gezindte* (Den Haag 1933) 30.

percentage NSB-stemmen had in Noord-Brabant.²⁹ In tegenstelling tot Waalwijk en Roosendaal was Zundert echter door het CBS ingedeeld in de typologie plattelandsgemeentes, wat betekent dat het voor meer dan 50% agrarisch van aard was. Daardoor zou een vergelijking met Waalwijk moeilijk opgaan.³⁰

Urbanisatie, industrialisatie en kerkelijke gezindte zijn relevante gebieden van vergelijking, omdat verstedelijking, industrialisatie en verzuiling in de eerste decennia van de twintigste eeuw de samenleving in hun ban hadden. De modernisering had gezorgd voor een sterke industrialisatie, automatisering en een trek naar de stad. Waalwijk en Roosendaal en Nispen waren daar typische producten van. Bovendien was de Nederlandse samenleving verzuild geraakt. Het leven van burgers werd gedomineerd door de ideologische, of confessionele zuil waar zij toe behoorden en zij stemden dan ook in de regel binnen hun zuil. Voor Noord-Brabant betekende dit de totale verwevenheid met de rooms-katholieke zuil. De modernisering en de verzuiling hadden in het interbellum in Nederland gezorgd voor grote sociale tegenstellingen. Deze tegenstellingen werden door de kelderende economische situatie steeds meer verscherpt. Lou de Jong zag in deze sociale verdeeldheid een oorzaak van de opkomst van de NSB.³¹ Een mogelijkheid om een beter begrip te krijgen van de relatief kleine NSB-achterban in Noord-Brabant is het vergelijken van twee gemeentes die weinig van elkaar verschilden in sociaaleconomisch en religieus opzicht. Op die manier is het maken van vergelijkingen en het daarop baseren van conclusies logischer.

In deze scriptie zijn vier hypotheses getoetst. Deze hypotheses komen voort uit de historiografie en zijn onder meer geopperd door Flap en Tammes.³² De eerste hypothese heeft betrekking op een belangrijk aspect van de verzuiling, namelijk partijloyaliteit: de NSB-aanhang was kleiner in gemeentes waar de partijloyaliteit groot was en waar weinig werd gestemd op splinterpartijen. Deze hypothese werd onder meer al geopperd door Vellenga in zijn onderzoek naar de NSB in het rooms-katholieke Zuid-Limburg.³³ De tweede hypothese die getoetst zal worden betreft de sociaaleconomische situatie en luidt: hoe slechter de sociaaleconomische situatie was in een gemeente, hoe groter de NSB-aanhang was. De derde hypothese gaat over propaganda vóór de NSB: hoe vroeger en intensiever er voor de NSB geijverd werd, hoe groter de NSB-aanhang was. De vierde en laatste hypothese betreft de propaganda tégen de NSB: hoe vroeger en intensiever er tégen de NSB werd geijverd, hoe kleiner de NSB-aanhang was.

Om een duidelijk beeld te schetsen van de sociaaleconomische situatie is gebruik gemaakt van cijfermateriaal van de gemeente Waalwijk en Roosendaal en Nispen, en van cijfermateriaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Deze kwantitatieve gegevens worden aan de hand van kwalitatief onderzoek naar onder meer brieven, brochures, pamfletten en krantenartikelen in perspectief geplaatst. Deze combinatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek heeft het mogelijk gemaakt om uitspraken te doen over de staat van de samenleving in de onderzochte gemeentes en of daar mogelijkheden waren voor de ontwikkeling van een NSB-aanhang. Vooral kranten zijn erg belangrijk gebleken voor dit onderzoek, omdat de plaatselijke kranten een duidelijk beeld kunnen schetsen van de gevoelens en sympathieën op een bepaald moment in de tijd. Hierbij moet rekening gehouden

²⁹ Zie tabel 2.

³⁰ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Typologie van de Nederlandse gemeentes naar urbanisatie-graad 31 mei 1947 en 30 juni 1956* (Zeist 1958) 28-30.

³¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 79.

³² Flap en Tammes, 'De electorale steun', 29.

³³ S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975) 145.

worden met de katholieke redactie die achter zowel de plaatselijke krant van Waalwijk als die van Roosendaal en Nispen zat. De onderzochte plaatselijke kranten betreffen voor Waalwijk *de Echo van het Zuiden* en voor Roosendaal en Nispen het *Dagblad de Grondwet*.³⁴ Van het provincieblad *Hou Zee* zijn helaas geen relevante uitgaven overgebleven. Het is belangrijk om op te merken dat voor dit onderzoek het vinden van archiefmateriaal überhaupt lastig is gebleken. Dat is niet vreemd gezien het feit dat de NSB in de periode 1931 tot en met 1935 nog geen aan nazi-Duitsland gelieerde partij was en lang in de luwte bleef. Het gevaar dreigt echter dat op basis van de huidige kennis van de rol die de NSB heeft gespeeld tijdens de bezettingsjaren teleologische uitspraken worden gedaan. Het vinden van plaatselijk propagandamateriaal tégen de NSB is daardoor dus niet altijd gelukt, waardoor bijvoorbeeld geen uitspraken zijn gedaan over de manier waarop door de gemeentes en plaatselijke geestelijken propaganda werd gevoerd tegen de NSB. Daarom is af en toe meer uitgezoomd waardoor het evengoed mogelijk is geweest nuttige en vernieuwende resultaten te laten zien met betrekking tot propaganda tégen de NSB. Een aantal interessante archiefstukken die wel zijn gevonden, zijn door gebrek aan vergelijkingsmateriaal bovendien helaas niet behandeld.³⁵

Kortom, in deze scriptie zal per hoofdstuk één hypothese getoetst worden aan de hand van een vergelijking tussen de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen. In het eerste hoofdstuk zal aan de hand van een analyse van de resultaten van de landelijke verkiezingen van 1929 en 1933 en de Provinciale Statenverkiezingen van 1931 en 1935 gezocht worden naar mogelijke verschillen in partijloyaliteit als indicatie voor een mogelijk verschil in ontvankelijkheid van de bevolking voor de NSB. In hoofdstuk twee zal vervolgens ingegaan worden op de sociaaleconomische situatie in de gemeentes als mogelijke verklaring voor het verschil in NSB-stemmen, daarna zal in hoofdstuk drie de propaganda van de NSB worden behandeld en tot slot zal in hoofdstuk vier de propaganda tégen de NSB nog aan bod komen. Op deze manier wordt antwoord gegeven op de vraag welke factoren tussen 1931 en 1935 in Noord-Brabant een opmars van de NSB bemoeilijkten.

³⁴ Zij zullen voor het gemak in de rest van het artikel afgekort worden met *De Grondwet* en *De Echo*.

³⁵ Bij het West-Brabants Archief waarin het archief van Roosendaal en Nispen zich bevindt was veel minder archiefmateriaal beschikbaar met betrekking tot de sociaaleconomische situatie in de gemeente dan in het Streekarchief Langstraat Heusden Altena. Dat heeft er helaas voor gezorgd dat het kwalitatieve materiaal dat voor Waalwijk beschikbaar was met betrekking tot de sociaaleconomische situatie in de jaren dertig niet altijd even goed vergeleken kon worden. Dat is zonde, want hierin stond informatie die met enig vergelijkingsmateriaal de resultaten van dit onderzoek wellicht nog helderder had kunnen maken.

1. Partijloyaliteit en splinterpartijen

“Blijft het wat vroeger eeuwen betreft dus altijd een wat vaag beeld, dat wij van het denken en reageren van de massa kunnen samenstellen, sedert de invoering van algemeen kiesrecht wordt die massa voor de historicus zichtbaarder. Bij verkiezingen spreekt ook de kleine man. Het is gewoonlijk zijn enige politieke daad. Verkiezingsuitslagen, machtsverschuivingen tussen de partijen, die daar het gevolg van zijn, vormen een grijpbare en concrete maatstaf voor althans het uiterlijke politieke gedrag van de bevolking.”³⁶

Bovenstaand citaat stipt aan hoe verkiezingsuitslagen een bron van informatie kunnen zijn voor historici. Burgers die normaal geen stem hebben kunnen zich door te stemmen laten horen, al zijn hun achterliggende motivaties daarmee nog niet verklaard. Toch zijn verkiezingen zeker in het geval van de NSB een interessante maatstaf, juist omdat het anoniem was. Enerzijds maakt dat het lastig om te begrijpen wie en waarom zij op de NSB stemden, maar anderzijds is het voor een partij waarvan lidmaatschap vaak werd afgekeurd een goede maatstaf om te peilen hoe populair de partij werkelijk was. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van een analyse van de verkiezingsuitslagen uit de periode 1929 tot en met 1935 (de NSB deed in 1935 voor het eerst mee aan de verkiezingen) uitspraken gedaan over de stelling dat de NSB-aanhang kleiner was in gemeentes waar de partijloyaliteit groter was en waar de versplintering van het partijlandschap beperkt bleef.³⁷

Partijloyaliteit was een wezenlijk aspect van de verzuiling van de Nederlandse samenleving. Het was de gewoonte te stemmen op de ideologische of confessionele partij waartoe iemand behoorde. Juist daarom zou een gebrek aan partijloyaliteit een indicatie kunnen zijn voor mogelijke ontvankelijkheid van de bevolking voor NSB-propaganda. Het is op basis van het verschil in NSB-electoraat dat bleek uit de verkiezingsuitslag van 1935 de verwachting dat de verkiezingen van Roosendaal en Nispen een mindere partijloyaliteit van de bevolking en een duidelijkere versplintering van het partijlandschap laten zien dan in Waalwijk het geval was. Mogelijke verklaringen zoals het effect van de crisis en propaganda worden in de andere hoofdstukken behandeld.

1.1 Waalwijk: Een RKSP-veste

In overwegend rooms-katholieke gemeentes zoals Waalwijk en Roosendaal en Nispen was de Rooms-Katholieke Arbeiderspartij (RKSP) in de eerste helft van de twintigste eeuw vaak de grootste partij.³⁸ Zoals blijkt uit Tabel 4 gaat dit ook op voor de verkiezingen van 1935. De RKSP was ook toen in zowel Waalwijk als Roosendaal en Nispen veruit de grootste.³⁹

³⁶ H.W. von der Dunk, 'Inleiding', in: H.W. von der Dunk en J. Th. Minderaa (red.) *In de schaduw van de depressie; De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan de Rijn 1982) 10.

³⁷ De onderzochte verkiezingen zijn de landelijke verkiezingen van 1929 en 1933 en de Provinciale Statenverkiezingen van 1931 en 1935.

³⁸ Officieel pas vanaf 1926 onder de naam Rooms-Katholieke Staatspartij, maar al vanaf 1904 onder de naam van Algemeene Bond van RK-kiesverenigingen, voortbouwend op de ideeën van de in 1903 overleden rooms-katholieke priester en politicus Herman Schaepman.

³⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden* (Den Haag 1936).

Tabel 3: Verkiezingsuitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 in de gemeentes Roosendaal en Nispen en Waalwijk.⁴⁰

	RKSP	KDP	SDAP	NSB	CHU	ARP	LSP	VDB	SGP	HGSP	CPH
<i>Roosendaal en Nispen</i>	64,56%	11,64%	10,88%	9,46%	1,57%	0,46%	0,45%	0,33%	0,17%	0%	0%
<i>Waalwijk</i>	78,49%	0,19%	5,66%	1,74%	7,34%	3,59%	0,19%	0,83%	0,41%	1,37%	0,06%

Bron: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale staten en de Gemeenteraden* (Den Haag 1936).

De verkiezingen van 1935 lieten geen opvallende resultaten zien voor de gemeente Waalwijk. Dit is onder meer terug te zien in de loyaliteit aan de grote confessionele partijen: de RKSP, de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Geen van deze vier partijen wonnen of verloren veel stemmen ten opzichte van de verkiezingen van 1931 en 1933.⁴¹ Tussen 1929 en 1933 bleef het percentage RKSP-stemmen procentueel exact gelijk in de gemeente Waalwijk en tussen 1933 en 1935 was zelfs een lichte stijging waar te nemen.⁴² Dat wekt het vermoeden dat ondanks het aansterken van de crisis het vertrouwen van de Waalwijkers in de RKSP en diens beleid weinig schade opliep en dat er weinig kiezers waren die ontvankelijk waren voor NSB-propaganda.

De Katholiek Democratische Partij (KDP) wist als grote dissidentenpartij in Waalwijk bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 niet meer dan 1,37% van het totale aantal stemmen te behalen. De KDP was voortgekomen uit de fusie van de Rooms-Katholieke Volkspartij (RKVP) en de Katholiek Democratische Bond (KDB) die zich in respectievelijk 1925 en 1933 hadden afgescheiden van de RKSP. Zij waren als zogenaamde dissidentenpartijen los van de grote traditionele katholieke zuilpartij mee gaan doen aan de verkiezingen. Bij de landelijke verkiezingen van 1933 behaalden deze partijen cumulatief 1,53% van het totale aantal stemmen.⁴³ Deze splinterpartijen richtten zich meer op de arbeidende bevolking en waren het oneens met het passieve crisisbeleid van de regering waarvoor de RKSP mede verantwoordelijk was. In Waalwijk verloren zij tussen 1933 en 1935 een klein percentage stemmen, maar dat percentage is verwaarloosbaar.

Waalwijk telde in tegenstelling tot Roosendaal en Nispen een behoorlijk aantal (13,72% van het totale aantal inwoners) Nederduits hervormde inwoners. Ook zij stemden binnen hun eigen zuil, alleen was de protestante zuil minder sterk georganiseerd en het electoraat verdeeld over meerdere partijen. De grote protestante partijen, de ARP en de CHU, kregen evenwel van de Waalwijkse bevolking het vertrouwen in 1935. De ARP en de CHU wisten in 1935 namelijk respectievelijk 3,58% en

⁴⁰ De afkortingen zijn van de volgende partijen, van links naar rechts: Anti-Revolutionaire Partij, Christelijk-Historische Unie, Communistische Partij Holland, Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, Katholiek Democratische Partij, Liberale Staatspartij, Nationaal-Socialistische Beweging, Rooms-Katholieke Staatspartij, Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, Socialistisch-Gereformeerde Partij en de Vrijzinnig-Democratische Bond. Overige partijen zijn in deze tabel niet vermeld, omdat zij landelijk geen relevant aantal stemmen wisten te behalen en dus door het CBS niet werden opgenomen in het overzichtswerk.

⁴¹ CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1931.*; CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1933.*; *Statistisch overzicht verkiezingen 1935.*

⁴² CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1931.*; CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1933.*; *Statistisch overzicht verkiezingen 1935.*

⁴³ *Ibidem.*

7,34% van het totale aantal stemmen te halen, waarmee zij beide winst boekten ten opzichte van de voorgaande verkiezingen.⁴⁴

De RKSP en de protestante partijen werden niet uit balans gebracht door de opkomst van splinterpartijen, noch door de opkomst van de NSB. Laatstgenoemde verscheen in 1935 plotseling met 1,74% van het totale aantal stemmen in Waalwijk op de politieke kaart. De plaatselijke krant *de Echo van het Zuiden* concludeerde dat het relatief lage percentage NSB-stemmen in Waalwijk alsnog ‘veel te hoog’ was, desalniettemin werd de conclusie getrokken dat de invloed van de NSB in de kieskring waartoe Waalwijk behoorde nog niet sterk was doorgedrongen.⁴⁵ Uit *de Echo* blijkt opluchting en tevredenheid, wat ook op te maken valt uit de beschouwing van de uitslag in heel Noord-Brabant.

*“Beschouwd in vergelijking met andere provincies mogen we den uitslag in Brabant niet onbevredigend noemen. Het groote blok der R.K. Staatspartij ging slechts enkele procenten terug in stemmental, zoodat het schijnt dat de N.S.B., die in onze provincie 2 zetels haalde, op het katholieke kamp weinig vat had.”*⁴⁶

De opluchting dat de Waalwijkse bevolking stand had gehouden was terecht, het percentage NSB-stemmen was daar immers laag, maar de bewering dat de NSB weinig vat zou hebben op de katholieke bevolking in zijn geheel ging niet altijd op.

1.2 Roosendaal en Nispen: Weifelende loyaliteit

De verkiezingsuitslag van 1935 laat zien dat in Roosendaal en Nispen naast de NSB ook splinterpartijen een hoog percentage stemmen behaalden. De KDP en de RKSP wisten gezamenlijk als de twee grootste katholieke partijen meer dan 76% van de stemmen te behalen. Het zou echter niet terecht zijn om in een hoofdstuk over partijloyaliteit de KDP- en RKSP-stemmen bij elkaar op te tellen. De KDP was in 1933 namelijk voortgekomen uit de fusie van twee dissidentenpartijen van de RKSP: de Rooms-Katholieke Volkspartij en de Katholiek Democratische Bond. Om een beter beeld van de gebrekkige partijloyaliteit in de gemeente Roosendaal en Nispen te krijgen dient daarom het verschil tussen de twee benadrukt te worden. Juist de populariteit van een splinterpartij zoals de KDP laat zien dat de bevolking open stond voor alternatieven. De RKVP en de KDB hadden in de verkiezingen van 1933 in Roosendaal en Nispen al respectievelijk 11,41% en 3,53% van het totale aantal stemmen weten te behalen en er was nog een splinterpartij van de RKSP die meedeed aan de verkiezingen van 1933. De partij der Rooms-Katholieke Bouwvakarbeiders (RKBA) had met diens Roosendaalse partijleider in Roosendaal en Nispen 2,94% van de stemmen weten te bemachtigen.⁴⁷ In het volgende hoofdstuk zal de sociaaleconomische situatie in de gemeentes behandeld worden en daarin zal ook de bouwsector aan bod komen. Hierin was namelijk een onwenselijke situatie ontstaan waarvan de winst van de RKBA met diens Roosendaalse leider een indicatie is.

De vergelijking tussen de verkiezingsuitslagen van de periode 1929 tot en met 1935 legt een pijnlijk verlies aan loyaliteit aan de RKSP bloot. Een deel van het electoraat in Roosendaal en Nispen

⁴⁴ CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1931.*; CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1933.*; *Statistisch overzicht verkiezingen 1935.*

⁴⁵ ‘Uitslag der stemming voor leden der Provinciale Staten van Noord-Brabant’, *Echo van het Zuiden* (20 april 1935).

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Kiesraad – Databank Verkiezingsuitslagen, ‘Tweede Kamer 26 april 1933

bleek niet tevreden over het optreden van de RKSP wat resulteerde in het feit dat de partij die bij de landelijke verkiezingen van 1929 nog 79,65% van de stemmen wist te behalen vier jaar later plotseling slechts 65,11% van de stemmen kreeg.⁴⁸ De RKSP behaalde tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van 1931 in Roosendaal en Nispen 80,36% van het totale aantal stemmen, een minimaal verschil met 1929.⁴⁹ Deze vergelijking toont dat tussen 1929 en 1931 de ontevredenheid dus nog niet zodanig was dat het stemgedrag er wezenlijk door veranderde.

Het grote stemverlies van de RKSP in Roosendaal en Nispen van ongeveer 15% van de stemmen tussen de Provinciale Statenverkiezingen van 1931 en de landelijke verkiezingen van 1933 laat zien dat het falen van de partijloyaliteit in Roosendaal en Nispen niet het gevolg zal zijn geweest van de opkomst van de NSB. De NSB nam in 1933 nog niet deel aan de verkiezingen, terwijl de versplintering van het RKSP-electoraat zich toen al had voltrokken. De verklaring voor de verplaatsing van veel stemmen naar de RKVP, de KDB en de RKBA moet grotendeels gezocht worden op sociaaleconomisch vlak. Hierop zal in hoofdstuk twee dieper ingegaan worden. In een notendop had het te maken met het instorten van de industriële productie vanaf 1931, met de grote werkloosheid die dit met zich meebracht en met de verslechterende situatie onder de middenstanders die daarvan het gevolg was.

In het Roosendaalse *Dagblad de Grondwet* werd voor een verklaring van het fikse verlies van loyaliteit aan de RKSP in de gemeente Roosendaal en Nispen niet alleen gewezen op de sociaaleconomische situatie, maar werd benadrukt dat de katholieke kiezersorganisatie niet zijn werk had kunnen doen doordat een aantal politici uit Noord-Brabant op eigen houtje in de Tweede Kamer hadden trachten te komen. Hierbij werd onder meer verwezen naar de RKVP van de Tilburgse leider Pius Arts, die zich richtte op de arbeidende bevolking en vooral in Noord-Brabant op veel stemmen had kunnen rekenen. Daardoor zou de voorbereiding op de verkiezingen van de plaatselijke kiesverenigingen zeer rommelig verlopen zijn. Het was volgens het dagblad dan ook niet verwonderlijk dat “de minder ontwikkelde zijn heil zoekt bij hen, die hem veel beloven, die met allerlei onware en onwaardige critieken werken, ook al wordt de onmisbare eenheid hierdoor verscheurd.”⁵⁰ Het valt op dat de katholieke kiezersorganisatie in de beschouwing van het stemverlies niet de hand in eigen boezem steekt, terwijl de opkomst van splinterpartijen die het oneens waren met het crisisbeleid van de RKSP daar wel op wezen. De suggestie wordt gewekt dat de kritiek van deze partijen onterecht was en dat de mensen die daarop stemden er niet goed aan deden om de RKSP links te laten liggen. Zoals zal blijken uit de behandeling van de sociaaleconomische situatie is dat echter veel te makkelijk gedacht en had de opkomst van deze partijen de rooms-katholieke instanties wellicht juist wakker hebben moeten schudden.

De achterban van de RKSP was in Roosendaal en Nispen aan het wankelen gebracht door de opkomst van splinterpartijen en de ophef die zij bij de kiesverenigingen veroorzaakten. In de periode tussen de landelijke verkiezingen van 1933 en de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 verloor de RKSP in Roosendaal en Nispen nogmaals 0,71% van de stemmen. Het kwaad was toen echter al geschied en de versplintering van het RKSP-electoraat in Roosendaal en Nispen lijkt een indicatie te zijn van het ontstaan van een groep zwevende katholieke kiezers die ontevreden was met de RKSP en

⁴⁸ CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1931. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden* (Den Haag 1932).; CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1933. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1935).

⁴⁹ Kiesraad – Databank Verkiezingsuitslagen, ‘Tweede Kamer 3 juli 1929’, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/> [Geraadpleegd op 5 mei 2018]

⁵⁰ ‘Op den Uitkijk’, *Dagblad de Grondwet* (20 april 1933).

die ontvankelijk was voor alternatieve politieke ideeën. De NSB deed in 1933 nog niet mee aan de verkiezingen, maar andere nationaalsocialistische, fascistische en antidemocratische partijen deden dat wel. Mogelijk heeft het NSB-succes in Roosendaal en Nispen daar op voort kunnen bouwen.

1.3 Mogelijke wegbereiders voor de NSB

Het NSB-succes van 1935 zou in een lijn kunnen hebben gestaan met successen van andere nationaalsocialistische, fascistische of antidemocratische partijen. In Waalwijk ligt dit op basis van de eerdergenoemde weinig verrassende verkiezingsuitslagen niet in de lijn der verwachting, maar voor Roosendaal en Nispen zou dit wel een mogelijke extra indicatie kunnen zijn voor de ineenstorting van de partijloyaliteit tussen 1931 en 1933 en bovendien zou het een extra indicatie betekenen voor het succes van de NSB in 1935.

Uit het feit dat er landelijk tussen de verkiezingen van 1931 en 1935 vijf partijen bij waren gekomen die in aanmerking kwamen voor zetels is af te lezen dat het Nederlandse partijlandshap versplinterde. Deze versplintering van het partijlandschap was onder meer het gevolg van de ontevredenheid met het optreden van de parlementaire democratie tegen de economische crisis. De NSB, de Communistische Partij Nederland (CPN), de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) en het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH) speelden daar als antidemocratische partijen in 1935 op in en met percentages van respectievelijk 7,94%, 3,44%, 1,39% en 1,40% behaalden zij landelijk meer dan 14% van de stemmen.⁵¹ Tijdens de landelijke verkiezingen van 1933 deed de NSB nog niet mee en was de RSAP nog de Revolutionair Socialistische Partij (RSP). De CPN, de RSP en het VNH behaalden toen nog respectievelijk 3,18%, 1,30% en 0,81% van het aantal stemmen, een verwaarloosbaar percentage.⁵²

De landelijke stijging van het aantal stemmen op antidemocratische partijen lijkt dus ontevredenheid met de parlementaire democratie aan te duiden. Hetzelfde valt echter niet waar te nemen voor Roosendaal en Nispen, noch voor Waalwijk wanneer naar de periode tot 1933 wordt gekeken. Van eerdergenoemde partijen was in Roosendaal en Nispen en Waalwijk de CPN met respectievelijk 0,21% en 0,12% van het totale aantal stemmen de meest succesvolle partij. Van een interesse in het antidemocratische gedachtegoed dat de NSB propageerde was in 1933 in Roosendaal en Nispen en Waalwijk dus nog weinig te zien. Voor de provincie Noord-Brabant in zijn geheel gold hetzelfde, daar hadden deze partijen in 1933 namelijk geen van allen meer dan een half procent van de stemmen behaald.⁵³

Hoewel in 1933 de NSB nog niet meedeed aan de verkiezingen, deden andere nationaalsocialistische en fascistische partijen dat wel. Partijen als de Nationaal-Socialistische partij (NSP), de Algemeene Nederlandschen Fascisten Bond (ANFB) en het Verbond van Nationalisten (VvN) wisten niet meer dan een half procent van het aantal stemmen te halen.⁵⁴ Ook in Waalwijk en Roosendaal en Nispen waren deze partijen niet succesvol in 1933. In Waalwijk was de NSP de grootste partij met 0,29% van het totale aantal stemmen, terwijl de ANFB 0,25% van het totale aantal stemmen wist bemachtigen. In Roosendaal en Nispen wist de NSP geen stem te halen, terwijl de ANFB met 0,28%

⁵¹ CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935*.

⁵² CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1933*.

⁵³ Kiesraad – Databank Verkiezingsuitslagen, 'Tweede Kamer 26 april 1933'.

⁵⁴ Ibidem.

van het totale aantal stemmen en het VvN met 0,13% van het totale aantal stemmen ook amper het benoemen waard zijn.⁵⁵ Dit toont aan dat vóór de opkomst van de NSB antidemocratische, nationaalsocialistische en fascistische partijen in geen van beide gemeentes gehoor wisten te vinden. Het handjevol stemmen dat de NSB wellicht heeft overgehouden aan de pogingen van andere vergelijkbare partijen is amper noemenswaardig. Des te opvallender is het echter dat de NSB tussen 1933 en 1935 zo snel opkwam.

Kortom, de periode 1929 tot en met 1935 laat een sterk contrasterend beeld zien wat betreft de verkiezingsuitslagen in de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen. De partijloyaliteit in Waalwijk bleef onveranderd en de relatief lage en waarschijnlijk verwachte stemmenwinst van de NSB werd zonder al te veel onrust ontvangen. Hoe anders was het in de gemeente Roosendaal en Nispen? Daar bleek bij de verkiezingen van 1933 door veel inwoners het vertrouwen opgezegd te zijn in de RKSP. Zoals eerder genoemd was de opkomst van de NSB in Roosendaal en Nispen geen aanleiding voor de dalende loyaliteit aan de RKSP, wat aan de hand van de verkiezingsuitslagen ook niet te bewijzen zou zijn. In 1933 ontstond echter wel een groep zwevende, oud-RKSP kiezers die een mogelijke achterban vormde voor de NSB in aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen van 1935. De stemmen van de RKSP zijn in de verkiezingen van 1933 niet naar antidemocratische, nationaalsocialistische of fascistische partijen gegaan en het is dus zeer onwaarschijnlijk dat de NSB enigszins heeft voort kunnen bouwen op het succes van andere antidemocratische, nationaalsocialistische of fascistische partijen.

De NSB-aanhang was groter in Roosendaal en Nispen, waar de bevolking niet loyaal bleef aan de RKSP en waar het partijlandschap versplinterde. De hypothese kan dus worden bevestigd dat de NSB-aanhang hoger was in gemeentes waar de partijloyaliteit in het gedrang kwam en waar het partijlandschap versplinterde. De versplintering in Roosendaal en Nispen benadrukt de ontevredenheid die er kennelijk was met de RKSP en bovendien impliceert het feit dat de stemmen gingen naar splinterpartijen die waren ontstaan op basis van onenigheid met het crisisbeleid van de RKSP dat de sociaaleconomische situatie in Roosendaal en Nispen onwenselijker was dan die in Waalwijk. Daarmee is echter nog geen verklaring gegeven voor het verlies aan vertrouwen dat blijkt uit het lagere percentage stemmen op de RKSP, de opkomst van splinterpartijen en later ook de opkomst van de NSB. Dit hoofdstuk heeft enkel laten zien dat in Roosendaal en Nispen een groep katholieke kiezers was ontstaan die afstapte van de gewoonte om op de grote zuilenpartij te stemmen en daarmee mogelijk ontvankelijk was geworden voor de propagandamachine van de NSB. In de komende hoofdstukken zal naar verklaringen gezocht worden voor de hoge NSB-aanhang in Roosendaal en Nispen en het ontbreken daarvan in Waalwijk. Was de sociaaleconomische situatie in Roosendaal en Nispen inderdaad slechter dan die in Waalwijk en dient daar dan de reden te worden gezocht voor het hogere aantal NSB-stemmen van de Provinciale Statenverkiezingen van 1935?

⁵⁵ Ibidem.

2. De sociaaleconomische situatie

Om een beter begrip te krijgen van het optreden van de NSB in Noord-Brabant en het relatief gebrekkige succes dat er geboekt werd, moet een demografisch overzicht gegeven worden van de vergeleken gemeentes. Daarvoor is onder meer gekeken naar beroepsindeling en werkloosheidcijfers, aangezien de NSB kwam opkwam in een periode waarin Nederland in een economische crisis werd gestort. In december 1930 waren er 136000 geregistreerde werklozen in Nederland ingeschreven. Een jaar later waren dit er 246000 en weer een jaar later waren dit er al 350000. In januari 1936, een half jaar na de Provinciale Statenverkiezingen waarbij de NSB een grote verkiezingswinst boekte, waren er naast 475000 ingeschreven werklozen ook ongeveer 155000 niet ingeschreven werklozen.⁵⁶

Deze cijfers wekken de indruk dat het landelijke NSB-succes een direct gevolg was van de economische crisis. Uit de historiografie blijkt echter dat dit niet zo simpel ligt. Flap en Tammes toonden in navolging van Passchier en Van der Wusten al aan dat bijvoorbeeld werkloosheid niet één op één gelijk liep met een stijging van interesse in de NSB. Sterker nog, op veel plaatsen leek de NSB in rijke gemeentes met weinig werkloosheid juist op veel steun te kunnen rekenen.⁵⁷ De NSB moet niet gezien worden als een partij die direct inspeelde op werkloosheid, maar als een partij die vooral voortkwam uit de sociale tegenstellingen die door de modernisering waren ontstaan en door de economische crisis waren versterkt. De partij ging zich in diens eerste jaren steeds meer richten op de middenstand, de laag van de bevolking die tussen de rijke bovenlaag en de arbeiders aan de onderkant van de maatschappelijke ladder inzat.⁵⁸

In dit hoofdstuk wordt in paragraaf één de sociaaleconomische situatie in de gemeente Waalwijk besproken en in paragraaf twee zal dit voor de gemeente Roosendaal en Nispen worden gedaan. Aan de hand van een vergelijking zal uiteindelijk getoetst worden of een slechtere sociaaleconomische situatie in een gemeente leidt tot een grotere aanhang voor de NSB. Dat wil zeggen, was de sociaaleconomische situatie in Roosendaal en Nispen dusdanig veel slechter dan in Waalwijk, dat dit een grotere aanhang voor de NSB tot gevolg heeft gehad? Dat was wel de verwachting, maar zoals in dit hoofdstuk zal blijken was het niet zozeer de sociaaleconomische situatie op zich, als wel de omgang daarmee die ervoor zorgde dat de aanwas voor potentiële NSB'ers in Roosendaal en Nispen groter was dan in Waalwijk.

2.1 De sociaaleconomische situatie in de gemeente Waalwijk

In zowel de gemeente Waalwijk als de gemeente Roosendaal en Nispen bevonden zich tijdens de eerste helft van de jaren dertig veel fabrieken en daardoor woonden in beide gemeentes veel fabrieksarbeiders. In Waalwijk waren de meest voornamelijk werkverstrekkende fabrieken te vinden in de schoen- en lederindustrie. Zoals blijkt uit Tabel 3 was tussen 1932 en 1934 ongeveer 88% van het

⁵⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1. Voorspel* (Den Haag 1969) 119.

⁵⁷ N.P. Passchier & H.H. van der Wusten, 'Het electoraal succes van de NSB in 1935; enige achtergronden van verschillen tussen de gemeentes.', in: P.W. Klein & G.J. Borger, *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 262-273, aldaar 265.

⁵⁸ Dé middenstand is een complex begrip en omschrijft een groot aantal beroepsgroepen. Voor deze scriptie zou een uitgebreide analyse van wat deze middenstand precies inhield op zijn plaats zijn, maar vanwege ruimtegebrek is gekozen een uitgebreidere uitleg achterwege te laten en andere informatie voorrang te geven.

totale aantal in industrieën werkzame arbeiders in dienst bij een schoen- of lederfabriek. Een crisis in deze branche zou dan ook gevoeld worden in de hele gemeente. Dat blijkt mede uit een rapport van de gemeente Waalwijk voor het CBS van 26 juni 1935. In dit verslag werd waargenomen dat de toestand in “den voornaamsten levensader onzer gemeente” (de schoen- en lederindustrie) in 1934 was verslechterd, wat invloed had op de algehele economische toestand.⁵⁹ De volgende conclusie werd echter getrokken in vergelijking tot Noord-Brabant in het geheel: “De toestand steekt evenwel nog gunstig af bij dien in de omliggende gemeentes en bij dien in de prov. Noord-brabant (sic) over het geheel.”⁶⁰ De crisis was dus in de gehele gemeente voelbaar en die conclusie werd ook getrokken door het bestuur van de gemeente Waalwijk. De positieve houding ten opzichte van de rest van Noord-Brabant geeft daarentegen aan dat de algehele economische toestand niet als slecht werd ervaren.

Tabel 4: Absolute en procentuele aantallen arbeiders werkzaam in fabrieken van alle industrieën in de gemeente Waalwijk in de jaren 1932 t/m 1934.

<i>Datum en Jaar</i>	Totale aantal arbeiders	Arbeiders in de schoenen-industrie	Percentage arbeiders in de schoenen-industrie	Arbeiders in de leder-industrie	Percentage arbeiders in de leder-industrie
<i>31 December 1932</i>	2350	1717	73,06%	317	13,49%
<i>31 December 1933</i>	2646	1995	75,40%	332	12,55%
<i>31 December 1934</i>	2625	2005	76,38%	327	12,46%

Bron: SALHA, Gemeentebestuur, Waalwijk ((1877) 1922-1996 (2001)) (1013), inv.nr. 2976, Overzicht ambacht en industrie in de gemeente, 1929-1950.

Ditzelfde rapport ging veel minder in op de gang van zaken in het midden- en kleinbedrijf. Pas na een heel lange passage over de situatie in de fabrieken volgde een zeer korte en weinigzeggende alinea gewijd aan de situatie in ‘de winkelbedrijven’. Daarover werd enkel medegedeeld dat “vooral de grotere winkels, die goed gesorteerd zijn en tegen lage prijzen verkopen, vrij goede zaken maken. Van verschillende andere winkelzaken kan zulks niet gezegd worden.”⁶¹ Op basis van deze informatie kan maar weinig gesteld worden voor wat betreft de situatie onder de Waalwijkse middenstanders.

In de plaatselijke krant, *de Echo van het Zuiden*, werd meer geschreven over deze bevolkingsgroep uit de Waalwijkse samenleving. De conclusies die werden getrokken laten een duidelijker beeld zien van de situatie van de middenstand in de gemeente Waalwijk. De plaatselijke Rooms-Katholieke Middenstandsvereniging concludeerde dat Waalwijk in verhouding tot vergelijkbare gemeentes “in dit opzicht een gunstige positie inneemt”. Voornamelijk bij de hotel- en cafébedrijven scheen de economische crisis in Waalwijk huis te houden. Ook de bouwbedrijven hadden het zwaar te verduren, onder andere vanwege de grote concurrentie binnen deze branche.⁶² Toch werd opgemerkt dat de Waalwijkse middenstand er alles aan deed om de crisis goed door te

⁵⁹ Streekarchief Langstraat Heusden Altena, Gemeentebestuur, Waalwijk ((1877) 1922-1996 (2001)) (1013), inv.nr. 2976, Overzicht ambacht en industrie in de gemeente, 1929-1950. Alinea: Algemeene economische toestand.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ SALHA, (1013), 2976. Alinea: Algemeene economische toestand.

⁶² ‘Uit het verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Langstraat’, *De Echo van het Zuiden* (11 augustus 1934).

komen, wat zelfs resulteerde in een verbetering van het Waalwijkse centrum.⁶³ Het valt op dat de houding van de Waalwijkse Middenstandsvereniging behoorlijk positief was, terwijl de crisis in 1935 landelijk een hoogtepunt bereikte. De kritische noot die werd geplaatst voor wat betreft de situatie van de hotel-, café- en bouwbedrijven voerde de ondertoon ten opzichte van de algehele strekking van het artikel. Dat valt het beste te illustreren aan de hand van de conclusie.

“Ook in 1933 kon worden geconstateerd, dat het saamhorigheidsgevoel steeds toeneemt. De onderscheidene vakgroepen bieden elkander in dien zin steun, dat zij “de klanten” worden van elkaar waar en zoo dikwijls dit redelijkerwijze mogelijk is.”⁶⁴

De algehele economische situatie was in Waalwijk niet goed. Uit het rapport van de gemeente en het artikel uit de plaatselijke krant blijkt echter dat de sociaaleconomische situatie er relatief goed bleef gedurende de crisisjaren. Een positieve mentaliteit voerde de boventoon, mede doordat de concurrentie niet moordend leek te zijn. Op basis van de relatief positieve sociaaleconomische situatie in Waalwijk en de relatief lage NSB-aanhang in deze gemeente kan de hypothese nog niet verworpen worden. Hiervoor is een vergelijking met Roosendaal en Nispen nodig. Het verklaart echter wel het feit dat splinterpartijen geen kans kregen in de gemeente Waalwijk, zoals in het vorige hoofdstuk is aangetoond. De positieve manier waarop in Waalwijk is omgegaan met de crisissituatie heeft ervoor gezorgd dat de RKSP daar geen stemmen verloor en dat er geen grote groep ontevreden kiezers ontstond die ontvankelijk was voor de NSB.

2.2 De sociaaleconomische situatie in de gemeente Roosendaal en Nispen

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat bij de landelijke verkiezingen van 1933 een groep katholieke kiezers was afgestapt van de gewoonte om op de RKSP te stemmen. Zij kozen ervoor hun stem aan splinterpartijen te geven die zich hadden afgesplitst van de RKSP, omdat zij het niet eens waren met de manier waarop de partij met de crisis om was gegaan. Landelijk begon vanaf 1931 namelijk de industriële productie aanzienlijk te dalen.⁶⁵ Dit had gevolgen voor de salarissen en banen van fabrieksarbeiders uit de gemeente. De RKSP richtte zich op het werklozenbelang, maar had niet kunnen voorkomen dat de crisis stevig huishield.⁶⁶ De ontevredenheid met het zwakke beleid van het kabinet van RKSP-premier Charles Ruijs de Beerenbrouck ten opzichte van de crisis zal mede aan de basis hebben gestaan van de forse achteruitgang van stemmen op de partij in 1933.

Tegelijkertijd had de krimp van de koopkracht van fabrieksarbeiders en de mindere situatie bij de beter-gesitueerden een negatieve uitwerking op de middenstand. De huren en onkosten van bijvoorbeeld winkeliers veranderden amper, terwijl de waarde van hun omzet met ongeveer één derde daalde.⁶⁷ Volgens Loe de Jong ging de verbittering zich richten op “de naaste concurrenten: de

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ ‘Uit het verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Langstraat’, *De Echo van het Zuiden* (11 augustus 1934).

⁶⁵ J. Th. Minderaa, ‘Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde’, in: H.W. von der Dunk en J. Th. Minderaa, *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan de Rijn 1982) 10.

⁶⁶ J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Zoetermeer 2011) 31-34.

⁶⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1. Voorspel* (Den Haag 1969) 108.

grote warenhuizen, de filiaalbedrijven, de verbruiks-coöperaties.”⁶⁸ Dit was ook het geval in Roosendaal en Nispen, want de klaagzang werd daar gericht aan het adres van de arbeiders en de grote bedrijven. Bovendien blijkt uit de plaatselijke krant dat de koers die door de RKSP landelijk was uitgezet op weinig enthousiasme kon rekenen van kleine winkeliers. De zogenaamde ‘winkelsluitingswet’ van 1932 zou volgens de plaatselijke Nederlandse Vereeniging van Suikerkerk- en Chocoladefabrikanten in de daarop volgende jaren gaan leiden “tot de algehele economische ontwrichting van den winkelstand, speciaal in de volksbuurten, waar vele winkeliers een bestaan vinden.”⁶⁹ De NSB ging zich richten op juist deze laag uit de samenleving en dus is het goed mogelijk dat deze negatieve houding jegens het regeringsbeleid de bevolking ontvankelijk heeft gemaakt voor NSB-propaganda in de jaren na 1933.

De Roosendaalse economie was voor een groot deel afhankelijk van de voedings- en genotmiddelenbranches. De situatie in deze branche verslechterde nog verder gedurende de jaren dat de NSB campagne ging voeren voor de verkiezingen van 1935. De fabrieken met de meeste arbeiders waren suiker- en zoetighedenfabrieken en tabak- en sigarenfabrieken. Op 26 november 1934 waren in Roosendaal en Nispen in bedrijven met vijf of meer werknemers 2915 arbeiders werkzaam. Ruim één derde van dit aantal was op dat moment werkzaam in drie fabrieken. Enerzijds was dat een grote beetwortelsuikerfabriek, waar 569 arbeiders werkzaam waren en anderzijds waren dat de KWV-sigarenfabriek en de tabaksfabriek van Laane. In deze fabrieken waren respectievelijk 539 en 285 arbeiders werkzaam.⁷⁰

De situatie in deze branches was slecht in de periode rond de verkiezingen van 1935. Dat blijkt onder meer uit een verslag van *de Grondwet* van 17 april 1935. Hierin werd onder meer gerept over de belabberde situatie in de sigarenindustrie waar een landelijke loonsverlaging dreigde.⁷¹ Dit zou negatieve gevolgen hebben voor Roosendaal en Nispen, waar de sigaren- en tabaksindustrie een belangrijke levensader vormde. Anderzijds werd in deze editie van het plaatselijke dagblad uitgebreid ingegaan op de economische situatie in de beetwortelsuikerbranche. De andere grote werkgever in Roosendaal en Nispen, de coöperatieve beetwortelsuikerfabriek, was in 1935 de fabriek met de meeste fabrieksarbeiders in dienst. Het feit dat het CBS tot de conclusie kwam dat de werkgelegenheid in deze branche ongunstiger was dan in ieder van de vorige 18 jaren (1931-1932 uitgezonderd) toont aan dat ook hier weinig reden was voor optimisme.⁷²

In het archief van Roosendaal en Nispen waren geen jaarverslagen of rapporten bewaard gebleven waarin waardeoordelen zijn geveld over de sociaaleconomische situatie in de gemeente. Om hier nuttige uitspraken over te doen zal dus een vergelijking met Waalwijk noodzakelijk zijn. Eerst zal echter de situatie in het midden- en kleinbedrijf nog aan bod komen. In de plaatselijke krant werd initieel weinig aandacht geschonken aan de situatie onder de middenstanders. In het jaarverslag van de Kamer van Koophandel over 1933 staat slechts één weinig verlichtende zin over de situatie in de middenstand. “Door de daling van de koopkracht is de toestand in middenstands- en winkelbedrijf zeer ongunstig.”⁷³ De economische misère van de middenstand werd in Roosendaal gevoed door een

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ ‘Winkelsluitingswet’, *Dagblad de Grondwet* (23 maart 1932).

⁷⁰ West-Brabants Archief, Gemeentebestuur van Roosendaal en Nispen, 1917-1935. (roo-0006), inv.nr. 328, Lijst met werknemers gemeente Roosendaal en Nispen 1934.

⁷¹ ‘Het dreigend conflict in de sigarenindustrie’, *Dagblad de Grondwet* (17 april 1935).

⁷² Ibidem.

⁷³ ‘De Toestand van Roosendaal in 1933’, *Dagblad de Grondwet* (13 juli 1934).

trek naar grootbedrijven die lagere prijzen hanteerden. Er kwam zo steeds meer druk te staan op de middenstand en dat resulteerde in frictie ten opzichte van andere bevolkingsgroepen. Het bestuur van de Rooms-Katholieke Winkeliersvereniging van Roosendaal suggereerde dat de arbeiders met hun coöperatiedrang en hun jaloezie van de middenstand bewust niet bij kleine bedrijven winkelden.⁷⁴ Er ontstond een negatieve gedachtegang die al bleek uit de reactie op de ‘winkelsluitingswet’ van 1932 en die ook bij andere beroepsgroepen in Roosendaal was waar te nemen.

Deze negatieve gedachtegang was ook in de bouwsector terug te zien. De werkloosheid was hoog, wat mede te maken had met het feit dat ongeveer 25% van de aannemers van buiten de gemeente kwam. Hierdoor kwamen ook veel arbeiders van buiten de gemeente, en bovendien zouden ook veel plaatselijke aannemers arbeiders van buiten de gemeente in hebben gehuurd.⁷⁵ In Roosendaal en Nispen waren zowel de middenstanders als de arbeiders die werkzaam waren in de bouwsector dus ontevreden. In het vorige hoofdstuk is al aangetoond dat de RKBA in de verkiezingen van 1933 als partij der Bouwvakarbeiders een poging had gedaan het heft in eigen handen te nemen. Het feit dat de partij in 1935 niet meer deelnam aan de verkiezingen betekende dat de 2,94% van de stemmen die de partij had gekregen in 1933 vrij kwamen en mogelijk naar de NSB zijn gegaan.

De algehele economische situatie in Roosendaal en Nispen leek in de periode in aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 niet goed, noch bijzonder slecht te zijn. De ontwikkelingen in de sigaren- en beetwortelsuikerindustrie gaven echter weinig reden tot optimisme en de mentaliteit onder de middenstanders leek ook weinig positief. Dit steekt af tegen de minder negatieve, haast positieve mentaliteit die voor de gemeente Waalwijk was waar te nemen. Wanneer de twee gemeentes worden vergeleken op het gebied van werkloosheid dan valt op dat er een verschil viel waar te nemen. Wanneer 1 januari 1935 als uitgangspunt wordt genomen dan valt op dat de werkloosheid in Roosendaal en Nispen per hoofd van de bevolking hoger lag dan in Waalwijk. In Waalwijk waren er 385 werklozen, oftewel 3,60% van de bevolking. In Roosendaal en Nispen waren dat er 1152, wat inhoudt dat daar 4,83% per hoofd van de bevolking zonder werk zat.⁷⁶ Waalwijk had dus procentueel gezien minder werklozen dan Roosendaal. Dit verschil is echter niet groot en dus is het niet logisch om op basis van dit verschil te stellen dat de sociaaleconomische situatie dusdanig veel verschilde, dat het grote verschil in NSB-aanhang er door verklaard kan worden.

Het lijkt logischer te zijn dat het verschil in NSB-stemmen het gevolg was van het verschil op het gebied van de situatie in de middenstand. Dit was ook de conclusie die het *Dagblad de Grondwet* trok op basis van de verkiezingsuitslag van 1935 en het modderfiguur dat Roosendaal en Nispen daarbij hadden geslagen. Het blad wees daarvoor drie redenen aan waarvan er twee met de sociaaleconomische situatie van Roosendaal en Nispen te maken hadden. Ten eerste wees het blad op “datgene wat zich verleden jaar op sociale zaken heeft afgespeeld”, en ten tweede op “de minder goede gang van zaken bij de neringdoenden”.⁷⁷ ‘Datgene wat zich op sociale zaken had afgespeeld’ verwees naar het verlagen van de steunregelingen aan werklozen vanwege het enorme begrotingstekort van 1934. Met de minder goede gang van zaken bij de ‘neringdoenden’ werd bedoeld op de negatieve invloed van de economische crisis op de situatie van de middenstanders. De derde reden had betrekking op de onderlinge strijd om zetels met Bergen op Zoom, wat volgens *de Grondwet*

⁷⁴ ‘Nu het winterseizoen aanbreekt!...’, *Dagblad de Grondwet* (28 september 1935).

⁷⁵ ‘De werkloosheid hier – aanzienlijk hooger dan vorig jaar’ (6 april 1935).

⁷⁶ ‘De werkloosheid in West-Brabant’, *Dagblad de Grondwet* (6 april 1935).

⁷⁷ ‘De uitslag’, *Dagblad de Grondwet* (18 april 1935).

de echte strijd, die tegen de NSB, in de weg had gestaan.⁷⁸ Dat laatste lijkt echter niet het hoge aantal NSB-stemmen te kunnen verklaren en dient hoogstens gezien te worden als een eerste poging om de tegenvallende resultaten te verklaren.

In Roosendaal en Nispen was een negatievere houding van de middenstanders waar te nemen dan in Waalwijk. Hoewel er geen cijfermateriaal aanwezig is voor het midden- en kleinbedrijf en een kwantitatieve vergelijking daardoor uitgesloten is maakt het verschil in houding van de middenstand het wel waarschijnlijk dat hoewel de sociaaleconomische situatie op zich niet heel verschillend was, de meer negatieve gedachtegang in Roosendaal en Nispen een opening kan hebben gevormd voor de NSB om een aanhang op te bouwen. Het feit dat de middenstand geen uitgesproken klasse was heeft daaraan meegeholpen. In tegenstelling tot de arbeidersklasse was de middenstand niet goed georganiseerd, noch vertegenwoordigd. Dit was een van de redenen waarom de NSB zich steeds meer op de middenstand ging richten. Niet in de laatste plaats, omdat de partij met diens corporatieve staatsidee een staat ambieerde zonder klassen en daarin een zeer prominente en kansrijke rol zag weggelegd voor de middenstand.⁷⁹ De manier waarop de verschillende middenstandsorganisaties verslag deden van de situatie in hun gemeentes duidt op een negatievere sfeer onder de middenstanders in Roosendaal en Nispen dan onder die in Waalwijk. De plaatselijke krant nam daarnaast waar dat de situatie voor de middenstanders tussen 1933 en 1935 hetzelfde was gebleven en gaf zelfs aan te vermoeden dat deze slechte situatie de NSB-stemmen zouden verklaren. De negatieve houding van de in een benarde situatie belandde middenstand van Roosendaal en Nispen kan als een mogelijke reden worden gezien voor het verschil in NSB-aanhang tussen Waalwijk en Roosendaal en Nispen.

Kortom, het lijkt op basis van kwantitatief onderzoek dus niet mogelijk om de hypothese te bevestigen dat de sociaaleconomische situatie in Roosendaal en Nispen dusdanig veel slechter was dat deze de NSB-aanhang kan verklaren. Het verschil in omgang met de crisissituatie kan dat beter, aangezien daaruit blijkt dat de manier waarop in Roosendaal en Nispen om werd gesprongen met de crisis al in 1933 leidde tot een groot stemmenverlies voor de RKSP en dat daardoor een grote groep oud-RKSP kiezers was ontstaan die ontvankelijk was voor alternatieve politieke partijen.

⁷⁸ 'De uitslag', *Dagblad de Grondwet* (18 april 1935).

⁷⁹ A. Korting, *De Middenstand in Nood! De oorzaken en de weg naar een betere toekomst* (Utrecht 1935) 15.

3. NSB-propaganda

*“Het zou onrechtvaardig zijn om te beweren, dat de R.K.S.P. niets bereikt heeft. Op verschillend terrein heeft zij, in coalitie wél resultaten bereikt. Maar de quaestie is thans dat de rechtse partijen én door ontbinding, verbrokkeling en bederf in eigen boezem én vooral door het linksche semi-bloc, reeds lang tot machteloosheid gedoemd zijn. En dát is de schuld van een op de spits gedreven parlementair stelsel, **waar een goedwillende minderheid het altijd zal afleggen tegen de meerderheid**, die, dank zij een valsch vrijheidsbeginsel, over bijna onbeperkte macht beschikt.”⁸⁰*

Bovenstaande passage is afkomstig uit een brochure die diende als antwoord op het Vastenmandement uit 1934 waarin NSB-lidmaatschap voor katholieken verboden werd. De passage is een typisch voorbeeld van NSB-propaganda, aangezien het zich richt op de achterban van de RKSP, het zich afzet tegen het gehele politieke spectrum, en met name omdat het parlementaire stelsel van Nederland de schuld krijgt van alles. Een van de voornaamste redenen waarom de NSB in tegenstelling tot andere Nationaal-Socialistische partijen zo succesvol was geweest, en gedurende de jaren 1931 tot en met 1935 tot een relevante politieke partij was uitgegroeid, moet gezocht worden in de manier waarop de partij propaganda voerde. In tegenstelling tot andere partijen had de NSB met Anton Mussert een leider die veel verstand had van propaganda en Loe de Jong ziet de propaganda dan ook als een belangrijke verklaring voor het succes van de NSB.⁸¹

In een sterk verzuilde provincie als Noord-Brabant was een sterke propaganda-afdeling nodig. In dit hoofdstuk zal dan ook onderzocht worden hoe de NSB via propaganda trachtte in te spelen op de mogelijkheden die zich in de verschillende gemeentes voordeden om de bestaande hegemonie te doorbreken. Om hier een beter begrip van te krijgen zal uiteengezet worden hoe de NSB in de onderzochte gemeentes heeft geprobeerd via propaganda een achterban op te bouwen, waarbij de hypothese zal worden getoetst dat vroegere en intensievere propaganda voor de NSB een grotere aanhang tot gevolg had.

3.1 Het propaganda-apparaat van de NSB

De propaganda-afdeling van de NSB had al snel door dat Noord-Brabant een lastig in te nemen vesting was vanwege het alom aanwezige katholicisme. De propaganda die in deze provincie werd gevoerd richtte zich dan ook specifiek tegen de RKSP. Bovendien trachtte de NSB zich als een partij neer te zetten die religie juist voorop plaatste. Zoals aangetoond in de vorige hoofdstukken was de achterban van de RKSP in Roosendaal en Nispen, in tegenstelling tot Waalwijk, aan het wankelen gebracht en versplintering van het partijlandschap was daarvan het gevolg geweest. Er ontstond zo een voor de NSB gunstige situatie waar op ingespeeld kon worden. De slechte omgang met de sociaaleconomische situatie had er een grimmige sfeer teweeg gebracht, terwijl de Waalwijkse bevolking juist loyaal was

⁸⁰ Katholiek Documentatie Centrum, Archief Rooms-Katholieke Staatspartij (107), inv.nr. RKSP, dossier IV, document 36: “Niet zó” – Katholieken verkwanselden in hun Partij hun heilige principen. Zij liegen bovendien, dat de bisschoppen de N.S.B. verboden hebben.

⁸¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1. Voorspel.* (Den Haag 1969) 264-265.

gebleven aan de RKSP en een meer positieve mentaliteit leek te hebben kunnen opbrengen ten opzichte van de crisissituatie.

Eind 1933 telde de NSB ongeveer 7000 actieve leden, waarvan er op 19 augustus 121 afkomstig waren uit Noord-Brabant.⁸² Het ledenaantal zou explosief gaan groeien en om de propaganda soepel te laten verlopen werden naarmate het aantal leden van de NSB steeg op steeds meer plaatsen zogeheten NSB-kringen opgericht. Vanuit deze kringen werd de lokale en regionale propaganda vormgegeven. Via openbare vergaderingen in de regio werd getracht om nieuwsgierige mensen bij de partij te betrekken.⁸³ Aangezien partijlidmaatschap gevolgen kon hebben voor iemands status binnen confessionele en later ook binnen professionele kringen (Vastenmandement en ambtenarenverbod van 1934) werden veel mensen 'sympathisant' van de partij. Op die manier konden zij officieus de NSB steunen zonder dat daaraan gevolgen verbonden waren. De afdeling Propaganda bepaalde hoe de openbare vergaderingen verliepen. Zij deden dat door de sprekers uit te kiezen op basis van de politieke of sociale achtergrond van het publiek. In de jaren dertig was een openbare vergadering een van de meest belangrijke middelen om het volk te bereiken.⁸⁴

3.1.1 Openbare vergaderingen

Het partijblad *Volk en Vaderland* publiceerde lijsten waarop te lezen was welke NSB-sprekers waar en wanneer te vinden zouden zijn. Op een van de eerste algemene vergaderingen in Roosendaal op 15 januari 1934 was Gerardus Frederik Vlekke de spreker. Hij was katholiek, ageerde tegen de RKSP en was dus een logische spreker in het katholieke Roosendaal.⁸⁵ Het resulteerde in twintig leden "daardoor de oprichting van de groep Roosendaal tot een feit makende."⁸⁶ Op 20 januari 1934 werd tijdens een openbare vergadering in Waalwijk door de groepsleider Giessen van de kring Den Bosch een zogenaamde blokleider geïnstalleerd en schreven verschillende leden zich in. De eerste openbare vergadering van de NSB in Waalwijk vond al eerder plaats op 15 oktober 1933 in Hotel Verwiel. Het was eigenlijk bedoeld "als gelegenheid tot het verstrekken van inlichtingen omtrent het wezen en bedoelingen der N.S.B." De vergadering trok echter veel publiek en bloeide uit tot een "lezing met debat".⁸⁷ Dergelijke vergaderingen trokken over het algemeen veel nieuwsgierig publiek en met de aanmelding van leden ontstonden mogelijkheden tot alternatieve manieren van propaganda. Uit de verslaggeving van *Volk en Vaderland* blijkt dat de openbare vergaderingen eerder in Waalwijk begonnen dan in Roosendaal en Nispen, waarmee een deel van de hypothese kan worden weerlegt, namelijk dat hoe eerder er voor de NSB werd geijverd, hoe groter de NSB-aanhang was in een bepaalde gemeente.

Wanneer de eerste vergaderingen van de NSB succesvol bleken te zijn, werden vervolgvergaderingen georganiseerd. Wanneer gekeken wordt naar vergaderingen in Waalwijk en Roosendaal, dan valt op dat in Roosendaal gedurende 1934 de ene na de andere vergadering elkaar opvolgde. In Waalwijk was dat niet het geval en dit verschil is te verklaren aan de hand van de electorale resultaten van 1933 en de manier waarop met de sociaaleconomische situatie werd

⁸² J.F. Vos, *Het ledenverloop van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Rotterdam 1971) 65.

⁸³ R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB: Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amersfoort 2009) 18.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ G.F. Vlekke, *Over de R.K.S.P.* (Utrecht 1935).

⁸⁶ 'Roosendaal (N.-Br.)', *Volk en Vaderland* (20 januari 1934).

⁸⁷ 'N.S.B. – Fascisme', *Echo van het Zuiden* (18 oktober 1933).

omgesprongen in de onderzochte gemeentes. De Roosendaalse situatie had de spreekwoordelijke vijver waarin door de NSB gevist werd beter gevuld dan de situatie in Waalwijk dat had gedaan en een hoger animo voor NSB-vergaderingen is daarvan een logisch vervolg.

De verslaggeving in *Volk en Vaderland* laat inderdaad zien dat de NSB-afdeling in Roosendaal en Nispen een snelle ontwikkeling doormaakte, terwijl die van Waalwijk weinig om het lijf leek te hebben. Dat heeft mogelijk te maken gehad met het feit dat de NSB in Waalwijk minder propaganda voerde, omdat de bevolking daar al snel minder ontvankelijk bleek te zijn dan bijvoorbeeld die in Roosendaal. In de maandelijkse beschouwingen van *Volk en Vaderland* werd Waalwijk slechts eenmaal genoemd met betrekking tot de installatie van een blokleader en het vormen van een studieclub met als doeleinde een juiste opvatting van de NSB-beginselen te krijgen.⁸⁸ Deze vergadering werd in *de Echo* uitgebreider besproken dan in *Volk en Vaderland*, wat suggereert dat de redactie van de plaatselijke krant er meer van onder de indruk was dan de redactie van *Volk en Vaderland*. Dat is op zich niet vreemd, maar het geeft aan dat er weinig enthousiasme was over de ontwikkelingen in Waalwijk. Zeker wanneer de reacties met betrekking tot Roosendaal en Nispen worden bekeken.

Het vermoeden dat Roosendaal en Nispen als een interessantere gemeente werd gezien dan Waalwijk om een achterban te creëren blijkt te kloppen wanneer deze zelfde maandelijkse berichten voor Roosendaal worden bekeken. De berichtgeving omtrent deze gemeente was namelijk veel frequenter en uitbundiger dan die met betrekking tot Waalwijk. De eerste berichtgeving over het oprichten van 'de groep Roosendaal' werd gevolgd door de uitroep: "De N.S.B. marcheert ook in het Zuiden!"⁸⁹ Dat was een meer uitbundige beschouwing dan die over de bijeenkomst in Waalwijk, terwijl beide bijeenkomsten op ongeveer hetzelfde moment plaatsvonden. De maandelijkse updates lieten zien dat de groep Roosendaal snel vooruit ging en op 15 februari 1934 kwam de heer Vlekke nogmaals naar Roosendaal en Nispen om in een volle Luxor-bioscoop te spreken.⁹⁰ Vervolgens werd op 8 maart op een nieuwe vergadering een program samengesteld voor propaganda in Roosendaal en Nispen.⁹¹ Op 19 maart was het de beurt aan graaf de Marchant et d'Ansembourg om over het katholicisme en de NSB te spreken voor een volle zaal op een openbare vergadering in Roosendaal en Nispen.⁹² De graaf was op dat moment nog burgemeester van het Limburgse Amsterrade en was als prominent katholiek vanaf 1933 bij de NSB betrokken.⁹³ De NSB-afdeling in Roosendaal en Nispen schoot de grond uit, terwijl dat voor Waalwijk niet leek te gebeuren, wat blijkt uit het feit dat een propagandistisch blad als *Volk en Vaderland* er anders wel uitbundiger en frequenter over zou hebben bericht.

Vergaderingen waren niet de enige manier om het NSB-gedachtegoed aan de man te brengen. Via zogenaamde colportage werden de landelijke en regionale NSB-bladen in de gemeentes verspreid. Dit gebeurde van deur tot deur, maar vaker gebeurde dit door op een centrale plek bladen, brochures en pamfletten uit te delen. Vanwege de vijandige reactie die de NSB opriep was het vaak noodzakelijk om de colporteurs te beschermen en vaak werd NSB-propaganda verspreid via een 'geheime bezorgdienst' zodat sympathisanten de propaganda konden ontvangen zonder dat dit openbaar

⁸⁸ 'Waalwijk', *Volk en Vaderland* (20 januari 1934).

⁸⁹ 'Roosendaal (N.-Br.)', *Volk en Vaderland* (20 januari 1934).

⁹⁰ 'Roosendaal (N.B.)', *Volk en Vaderland* (17 februari 1934).

⁹¹ 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (17 maart 1934).

⁹² 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (28 april 1934).

⁹³ Hij zou dit jaar aftreden als burgemeester vanwege zijn lidmaatschap van de NSB en het ambtenarenverbod dat op lidmaatschap van de beweging kwam te staan.

werd.⁹⁴ De tegenstanders van de NSB werden steeds actiever in hun propaganda tegen de partij naarmate Adolf Hitler zijn doorbraak beleefde, aangezien deze doorbraak de NSB geen windeieren had gelegd.⁹⁵ In Roosendaal en Nispen verliep de propaganda via colportage als een trein en agressiviteit tegen NSB'ers was daar aan de orde van de dag. Daardoor ontstond daar de behoefte aan een weerbaarheidsafdeling, een ontwikkeling die landelijk steeds vaker voor kwam.⁹⁶ De NSB ging zich in Roosendaal en Nispen dus steeds meer organiseren waarmee de partij ook meer in het straatbeeld zou verschijnen.

Op basis van de verslaggeving in *Volk en Vaderland* leek er weinig enthousiasme te zijn voor de NSB in Waalwijk, terwijl in Roosendaal en Nispen de NSB-kring groeide als kool. De intensiteit van de NSB-propaganda was in Roosendaal en Nispen een stuk hoger dan in Waalwijk. Dat deel van de hypothese kan dus wel bevestigd worden op basis van dit onderzoek. Het is daarmee echter nog niet duidelijk hoe de NSB propaganda voerde en op wie het daarbij de pijlen richtte. Helaas valt nergens terug te vinden wie er precies op de vergaderingen afkwamen en wie er lid werden van de plaatselijke NSB-kringen. In de vorige hoofdstukken is echter al getoond dat het verschil in houding ten opzichte van de sociaaleconomische situatie in Roosendaal en Nispen en Waalwijk wel een verklaring leek te zijn voor een mogelijk verschil in ontvankelijkheid voor NSB-propaganda. Er was een groep zwevende kiezers ontstaan die het oneens was met het crisisbeleid van de RKSP. Wanneer gekeken wordt naar de nadruk van de NSB-propaganda dan valt op dat deze zich specifiek ging richten op de middenstanders en dat de partij zich daarnaast landelijk en specifiek in overwegend katholieke provincies zoals Noord-Brabant tegenover de RKSP ging plaatsen.

3.1.2 De pijlen gericht op de katholieke middenstand

Juist de katholieken die waren getroffen door de crisis en zich niet vertegenwoordigd voelden door de RKSP leken het doel te zijn van de NSB-propaganda. Hiervan woonden er niet veel in Waalwijk, maar wel veel in Roosendaal en Nispen. Dit waren veelal ontevreden middenstanders die ontvankelijk waren voor alternatieve politieke ideeën en de NSB speelde daarop in. Zo werd in brieven aan kringleiders in 1934 steeds vaker de nadruk gelegd op het opzetten van een zogenaamde 'landelijke Middenstands-actie'.⁹⁷ Aan colporteurs en sprekers werd bijvoorbeeld geadviseerd om op vergaderingen kaartjes mee te nemen met specifieke middenstanderspropaganda die dan vervolgens bij bepaalde propagandadocumenten gevoegd konden worden om de middenstander extra nieuwsgierig te maken.⁹⁸ Dat geeft aan dat de NSB zoveel mogelijk probeerde om mensen die gevoelig waren voor het geluid van de NSB te prikkelen om eens naar een vergadering te gaan, om eens een brochure door te lezen, of om eens een uitgave van *Volk en Vaderland* te lezen en juist in Roosendaal en Nispen bevond zich een dergelijke groep weifelende kiezers.

⁹⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden. Deel 1. Voorspel*, 290-291.

⁹⁵ Te Slaa & Klijn, *De NSB*, 235.

⁹⁶ 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (7 juni 1934).

⁹⁷ NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging (123), inv.nr. 501, brief m.b.t. landelijke Middenstands-actie (10 juli 1934).

⁹⁸ NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging (123), inv.nr. 501, brief 'Hoe kunt ge propaganda maken?' (1934).

De NSB-uitgeverij NENASU bracht in 1935 een brochure uit waarin de NSB trachtte aan te tonen dat de middenstand uit alle hoeken belaagd werd en dat de NSB daarvoor op wilde komen. De volgende passage uit de brochure geeft de kern van de brochure goed weer:

*“Aan den enen kant zijn het de groot-kapitalistische ondernemingen met hun warenhuizen, eenheidsprijzenwinkels en filiaalzaken, die door hun kapitaalsmacht den middenstander in het nauw drijven; aan de andere zijde zijn het de werknemersgroepen en onder deze voornamelijk de Marxistische arbeiders met hun verbruiks-coöperaties, die het doelbewust op den ondergang van den Middenstand gemunt hebben.”*⁹⁹

Deze boodschap was koren op de molen van de Rooms-Katholieke Winkeliersvereniging van Roosendaal en Nispen die zoals in het vorige hoofdstuk is aangetoond in *de Grondwet* eenzelfde geluid als dat van de NSB-brochure gebruikte om zich uit te spreken tegen de gang van de arbeiders naar grotere, goedkopere winkels en waarin de vereniging de ontevredenheid uitsprak met de sociaaleconomische situatie.¹⁰⁰

Dergelijke brochures werden via colporteurs verspreid in de verschillende gemeentes en deze colportage scheen in Roosendaal en Nispen als een trein te lopen.¹⁰¹ Het is dus niet toevallig dat het geluid van de NSB-propaganda terug te vinden was onder katholieke middenstanders in Roosendaal en Nispen en het geeft aan dat de negatieve houding ten opzichte van de crisis en ten opzichte van de fabrieksarbeiders wellicht zijn weerslag vond in een gang naar de NSB. In Waalwijk was deze negativiteit er veel minder en dus lijkt het ook niet voor de hand te liggen dat veel inwoners zich daar door dergelijke brochures hebben laten beïnvloeden.

Het lijkt erop dat de geïsoleerde positie van de middenstand tussen het grote geld en de arbeiders, en de matige representatie van dit deel van de bevolking ervoor zorgde dat de NSB juist in deze groep een potentiële achterban ging zien. Dat blijkt ook uit het *Volk en Vaderland* van 24 november 1934 waarin een groot artikel werd geplaatst over de oneerlijke concurrentie die grote bedrijven als Vroom en Dreesman vormden voor de middenstand. Volgens de NSB was dat de schuld van de politieke partijen, omdat zij ondanks alle beloften aan de middenstand niets zouden doen aan deze oneerlijke concurrentie.¹⁰² Dit was ook het gevoel dat bestond onder een deel van de Roosendaalse bevolking waar al in 1932, onder meer door de ‘winkelsluitingswet’, een negatieve houding was waar te nemen ten opzichte van het regeringsbeleid waar de RKSP voor een groot deel voor verantwoordelijk was.

De verkiezingsuitslag van 1933 in Roosendaal en Nispen was een indicatie van een verlies van vertrouwen in het beleid van de RKSP en van het ontstaan van een groep die op zoek ging naar een alternatief. De NSB deed er alles aan om de katholieken dit alternatief te bieden door aan te geven dat de NSB en het katholicisme prima samen gingen. Zoals aangegeven in hoofdstuk één vertoonde de verzuilde samenleving in Waalwijk weinig kleerscheurtjes, terwijl die in Roosendaal en Nispen aan het begin van de jaren dertig juist wel aan het wankelen was gebracht. De houding ten opzichte van de crisis op sociaaleconomisch vlak en de manier waarop de RKSP daarmee omging was daaraan debet geweest.

⁹⁹ Korting, *De Middenstand in Nood!*, 15.

¹⁰⁰ ‘Nu het winterseizoen aanbreekt!...’, *Dagblad de Grondwet* (28 september 1935).

¹⁰¹ ‘Roosendaal’, *Volk en Vaderland* (3 november 1934).; ‘Roosendaal’, *Volk en Vaderland* (17 november 1934).

¹⁰² ‘Gratis op reis: reclame van een warenhuis’, *Volk en Vaderland* (24 november 1934).

Via de propagandakanalen van de NSB werd vanaf de oprichting op diverse manieren getracht om sympathie te wekken voor de partij. De openbare vergaderingen en colportage waren hiervan goede voorbeelden en bijvoorbeeld de specifiek geselecteerde sprekers, zoals Vlekke en de Marchant et d'Ansembourg in Roosendaal, zorgden ervoor dat de rooms-katholieke bevolking van Noord-Brabant op een uitgekende manier bespeeld werd. In de gebruikelijke bladen die via colportage werden verspreid zoals *Volk en Vaderland* en het Noord-Brabantse provincieblad *Hou-Zee* werd getracht de katholieke bevolking ervan te overtuigen dat lidmaatschap van de NSB niet zo dreigend was als onder meer in het Vastenmandement van de rooms-katholieke bisschoppen van december 1933 werd gesuggereerd. Via colportage werden daarnaast veel brochures verspreid en werden vanuit NENASU boekjes uitgegeven waarin uitgebreid bij de kwestie katholicisme en de NSB werd stilgestaan.¹⁰³

Een directe reactie van de NSB op het Vastenmandement van de bisschoppen in 1934 kwam in de vorm van een brochure met de titel: "Niet zó". In deze brochure gaf de NSB voorbeelden van volgens hen dubieuze acties van de RKSP om de geloofwaardigheid van de staatspartij in twijfel te trekken. Bovendien werd er in de brochure gehamerd op het feit dat de rooms-katholieke leiders de achterban vals probeerden te overtuigen van een verbod op NSB-lidmaatschap.¹⁰⁴ Verder werd nog gewezen op het feit dat in Noord-Brabant en Limburg "verreweg het grootste aantal leden der N.S.B. uit Katholieken bestaat".¹⁰⁵ Dit zou volgens de brochure een garantie moeten zijn voor het feit dat aan het katholieke geloof of diens rechten en vrijheden geen afbreuk zou worden gedaan.¹⁰⁶ De kern van de brochure staat op bladzijde elf: "Ook de R.K. Staatspartij is door haar leden gewogen en te licht bevonden."¹⁰⁷ Het belangrijkste argument wat hiervoor werd gegeven was antidemocratisch van aard:

*"En dát is de schuld van een op de spits gedreven parlementair stelsel, waar een goedwillende minderheid het altijd zal afleggen tegen de meerderheid, die, dank zij een valsch vrijheidsbeginsel, over bijna onbeperkte macht beschikt."*¹⁰⁸

Deze propaganda die zich direct richtte tegen de RKSP was bedoeld om uit te leggen waarom katholicisme en de NSB prima samengingen. Het lijkt voor de hand te liggen dat dergelijke propaganda ervoor heeft gezorgd dat in Roosendaal en Nispen de grote groep zwevende oud-RKSP kiezers zich steeds meer tot de NSB aangetrokken gingen voelen. Dat dergelijke brochures door hen gelezen werden is zoals eerder aangegeven niet zwart op wit te bewijzen, maar het is wel aannemelijk vanwege de manier waarop propaganda werd gevoerd. Het gebrek aan vertrouwen in de RKSP werd door dergelijke propaganda versterkt en met de groeiende interesse in openbare vergaderingen en het groeiende

¹⁰³ Bijvoorbeeld: De "Raad van Katholieken" der N.S.B., *Voor God Verantwoord! Mag ik als Katholiek mijn actie voor de N.S.B. voortzetten?* (Utrecht 1935).; J. Boddé, *Hoog het Kruis!* (Utrecht 1935).; KDC, Archief Rooms-Katholieke Staatspartij (107), inv.nr. RKSP, dossier IV, document 36: "Niet zó" – De Katholieken verkwanselden in hun partij hun heilige principen. Ze liegen bovendien, dat de bisschoppen de N.S.B. verboden hebben.

¹⁰⁴ KDC, Archief Rooms-Katholieke Staatspartij (107), inv.nr. RKSP, dossier IV, document 36: "Niet zó" – De Katholieken verkwanselden in hun Partij hun heilige principen. Ze liegen bovendien, dat de bisschoppen de N.S.B. verboden hebben.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ KDC, Archief Rooms-Katholieke Staatspartij (107), inv.nr. RKSP, dossier IV, document 36: "Niet zó" – De Katholieken verkwanselden in hun Partij hun heiligen principen. Ze liegen bovendien dat de bisschoppen de N.S.B. verboden hebben, 7.

¹⁰⁷ Ibidem, 11.

¹⁰⁸ Ibidem, 11-12.

ledental zal het in de gemeente Roosendaal en Nispen ook steeds minder een taboe zijn geworden om aan te sluiten bij de NSB.

De anti-RKSP propaganda was ook in *Volk en Vaderland* te lezen. Met betrekking tot het optreden van de RKSP in Roosendaal en Nispen stond daarover in de maandelijkse beschouwing van juli 1934 dat het zwakke optreden van de RKSP als uitwassen van het parlementaire stelsel de gemeente Roosendaal en Nispen tot de rij der ‘arme gemeentes’ had doen scharen.¹⁰⁹ Een dergelijke opmerking zou mogelijk voor een weifelende Roosendaalse kiezer de angst bevestigen dat het falende crisisbeleid van de regering waar de RKSP een grote rol in speelde de gemeente Roosendaal en Nispen om zeep hielp. Dat was een angst waar al in 1932 voor werd gewaarschuwd door de rooms-katholieke middenstanders. Bovendien werd er alles aan gedaan om het publiek van vergaderingen in Noord-Brabant een katholieke spreker voor te schotelen zodat bij hen de indruk werd gewekt dat katholicisme en NSB geen uitgesproken tegenpolen waren. Dat blijkt ook uit de sprekers die voor Roosendaal en Nispen waren uitgekozen. Niet voor niets kwam graaf de Marchant d’Ansembourg als een van de meest prominente rooms-katholieke NSB’ers spreken over het onderwerp “De Katholieken en de N.S.B.”¹¹⁰

Propaganda was een belangrijke factor voor het succes van de NSB. Op basis van een vergelijking tussen de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen kan met betrekking tot dit onderwerp de conclusie worden getrokken dat de gestelde hypothese te verifiëren valt. Vroeger en intensiever ijveren vóór de NSB vergroot de aanhang van deze partij. Daarbij dient aangetekend te worden dat de nadruk dient te liggen op de intensiteit waarmee propaganda werd gemaakt voor de NSB, aangezien de eerste openbare vergadering in Waalwijk eerder plaatsvond dan die in Roosendaal en Nispen. Waarschijnlijk zag de NSB al snel in dat de situatie in Waalwijk minder gunstig was dan die in Roosendaal en Nispen, waar een opportunistische houding van de NSB uit lijkt te blijken. Dit resulteerde in een snelle ontwikkeling van de NSB-kring in laatstgenoemde gemeente en een weinig noemenswaardige ontwikkeling van de NSB-kring in de gemeente Waalwijk. Het interesse in Roosendaal en Nispen valt terug te zien aan het aantal openbare vergaderingen dat daar plaatsvond, de interesse daarin en aan de verslaggeving omtrent deze vergaderingen. De NSB speelde zowel direct, via openbare vergaderingen met specifieke sprekers, als indirect, via colportage in op de ontvankelijkheid van de groep ontevreden oud-RKSP kiezers. Een dergelijk grote groep ontevreden kiezers was er niet in de gemeente Waalwijk. Ook de colportage in de gemeente Roosendaal en Nispen zou als een trein hebben gelopen waardoor brochures en dergelijken waarschijnlijk veel gelezen werden. De partij van Anton Mussert maakte gebruik van een ingenieuze propagandamachine waarmee ze de propaganda af wisten te stemmen op de provincie en de gemeente waarop de pijlen waren gericht. De katholieken waren daarbij vaak het doelwit en de RKSP was daarvan vaak de dupe. In het volgende hoofdstuk zal stilgestaan worden bij de anti-NSB propaganda als mogelijke verklaring voor het uitblijven van NSB-aanhang in Waalwijk en Noord-Brabant.

¹⁰⁹ ‘Roosendaal’, *Volk en Vaderland* (7 juli 1934).

¹¹⁰ ‘Roosendaal’, *Volk en Vaderland* (28 april 1934).

4. Anti-NSB propaganda

“We zullen, zooals ons programma aangeeft, streven naar handhaving van volledige godsdienst- en gewetensvrijheid. We zijn overtuigd, dat een staat, in welken de religie in een toestand van verval verkeert, zelf bezig is te gronde te gaan. Wij zullen de vrijheid van godsdienst hoog houden, maar niet toelaten, dat de godsdienst voor politieke doeleinden wordt misbruikt.”¹¹¹

Deze passage uit de door de NSB verspreide brochure uit 1933 over de opvattingen met betrekking tot de nationaalsocialistische staatsleer toont aan dat de NSB een einde wilde maken aan de invloed van religie op de Nederlandse politiek. In Nederland waren op dat moment namelijk de confessionele RKSP en ARP samen met de ideologische SDAP de grootste partijen. De NSB-propaganda ging zich steeds meer richten op de RKSP wat ervoor zorgde dat de propaganda vanuit het rooms-katholieke kamp tégen de NSB ook in een stroomversnelling kwam. De druk vanuit Rome op de rooms-katholieke organisaties in Nederland werd opgevoerd aangezien, zoals ook is aangetoond voor Roosendaal en Nispen, het rooms-katholieke blok in Nederland aan het aftakelen was en geen weerstand kon bieden tegen onwenselijke ideologieën zoals het nationaalsocialisme.¹¹² Op 1 februari 1934 leidde dit tot het uitbrengen van een zogenaamd Vastenmandement waarin, in navolging van de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931, door de Nederlandse bisschoppen werd benadrukt dat socialisme niet verenigbaar was met de leerstellingen van de katholieke kerk vanwege de contrasterende maatschappijopvattingen.¹¹³ Het lidmaatschap van de NSB werd daarom verboden wat mensen in Noord-Brabant er mogelijk van heeft weerhouden op de NSB te stemmen.

In 1934 werd de NSB daarnaast door de regering van de ARP-leider Hendrikus Colijn op een zwarte lijst gezet waarmee lidmaatschap van de partij in combinatie met het functioneren als ambtenaar in dienst van de Nederlandse staat verboden werd. Door dit ambtenarenverbod, wat het gevolg was van het feit dat de NSB als een bedreiging voor de parlementaire democratie werd gezien, moesten onder andere Anton Mussert en de graaf de Marchant et d’Ansembourg hun functies als ambtenaar neerleggen.¹¹⁴

Het moge duidelijk zijn dat het landelijke klimaat waarbinnen de NSB aan diens opmars begon eind 1933 en begin 1934 steeds ongunstiger werd. De propaganda van de NSB trok in deze periode richting de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 namelijk aan waardoor ook de propaganda tegen de partij toenam. In dit hoofdstuk zal deze propaganda tegen de NSB centraal staan en zal de volgende hypothese worden getoetst: hoe vroeger en intensiever er in een gemeente tegen de NSB werd geijverd, hoe kleiner de NSB-aanhang er was. De verschillende wijzen waarop propaganda werd gevoerd tegen de NSB zijn niet allemaal in de hoofdstuk behandeld. Het missen van bronmateriaal heeft ervoor gezorgd dat over propaganda van religieuze en politieke instanties op gemeentelijk

¹¹¹ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Nationaal-Socialistische (fascistische) staatsleer*. (Utrecht 1933) 4-5.

¹¹² J.P. de Valk, *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme 1815-1940* (Nijmegen 1998) 318-319.

¹¹³ Paus Pius XI, *Quadragesimo Anno. Over de aanpassing van de sociale orde*. (Hilversum 1948).

<https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=652> (geraadpleegd 12-3-2018).

¹¹⁴ *Handelingen II*, 1933/34, 58, 217.

niveau niet veel gezegd kan worden. Het is aannemelijk dat bij missen en in de privésfeer ook veel anti-NSB propaganda werd gevoerd en dat afvallige RKSP'ers daar werden aangesproken. De anti-NSB propaganda van protestante organisaties had ik ook graag behandeld, maar daarover is geen bronmateriaal voor de onderzochte gemeentes beschikbaar. Bovendien bleef de propaganda tegen de NSB vanuit de protestantse organisaties überhaupt lang uit, wat ook Von der Dunk al heeft aangegeven in zijn bundel.¹¹⁵

Het licht in de lijn der verwachting dat wanneer gekeken wordt naar de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen de propaganda tegen de NSB vanuit het katholieke kamp rond deze periode aantrok. Niet in de laatste plaats vanwege het feit dat de NSB juist in deze periode diens eerste openbare vergaderingen hield in de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen. De voornaamste bron om dit te onderzoeken zijn de plaatselijke kranten gebleken, terwijl ook brochures een nuttige bron zijn om uitspraken te doen over de propaganda tegen de NSB in de onderzochte gemeentes. Kranten waren als verlengstuk van de verschillende rooms-katholieke organisaties een middel waarin propaganda voor de RKSP makkelijk verspreid kon worden.

4.1 Anti-NSB propaganda in de plaatselijke krant

4.1.1 De NSB en de Echo van het Zuiden

De NSB ging zich in diens propaganda steeds vaker tegen de RKSP richten wat in de plaatselijke kranten resulteerde in hevige kritiek op de NSB en diens ideologie. Wanneer *de Echo* er op nageslagen wordt dan blijkt inderdaad dat in de gemeente Waalwijk al op 21 oktober 1933, kort nadat de NSB diens eerste vergadering in Waalwijk had gehad, propaganda tegen de NSB werd gevoerd. De Rooms-Katholieke kiesvereniging van de RKSP schreef een reeks aan artikelen waarin de problematische verstandhouding tussen de NSB en het katholicisme werd besproken. Direct werd in dit artikel de vergelijking getrokken tussen de anti-parlementaire standpunten van de NSB en die van Adolf Hitler, terwijl benadrukt werd dat ook de goede punten van het nationaalsocialisme werden geapprecieerd.¹¹⁶ Het artikel lijkt vooral als waarschuwing te hebben gediend om niet alles te geloven wat door de nationaalsocialisten werd verteld en om te zorgen dat de populariteit van Hitler niet over zou slaan naar Waalwijk.

Het is interessant dat in deze reeks van artikelen ook reacties zijn opgenomen van de NSB-kringleider uit Den Bosch. Dat geeft aan dat de NSB toen nog niet als een ondeugdelijke partij werd gezien. In een ingezonden brief reageerde de heer Giessen onder meer door te stellen dat de NSB 'een zuiver Nederlandse beweging' was en geen vertaling was van het Italiaanse fascisme, noch van het Duitse nationaalsocialisme.¹¹⁷ Dit bleef in de hele artikelenreeks een punt van discussie, aangezien Hitler in Duitsland met zijn NSDAP de katholieken compleet buitenspel had weten te zetten en de NSB ook sprak van een scheiding van religie en politiek.

Diezelfde dag was door de kiesvereniging een ander artikel geplaatst waarin opnieuw werd gewezen op het nationaalsocialisme als geïmporteerde ideologie en werd bovendien gesuggereerd dat het Nederlandse volk te slim en te nuchter zou zijn om zich te laten verleiden door het racistische en

¹¹⁵ H.W. von der Dunk en J.Th. Minderaa eds., *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig*. (Alphen aan de Rijn 1982) 204-208.

¹¹⁶ 'N.S.B. en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (21 oktober 1933).

¹¹⁷ 'N.S.B. en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (25 oktober 1933).

autoritaire karakter van het nationaalsocialisme.¹¹⁸ Dit bleek zoals eerder aangegeven voor Waalwijk inderdaad op te gaan, maar voor Roosendaal en Nispen niet. Hierbij moet wel aangetekend worden dat de NSB in deze periode zich openlijk uitsprak tegen het antisemitisme en dat de Roosendaalse stemmers dat waarschijnlijk niet als reden hadden om op de partij te stemmen. Dit artikel kende een agressieve toon, wat blijkt uit het feit dat meermaals werd gehamerd op de mening dat het te gek voor woorden zou zijn om ondanks de economische crisis plotseling een 'onbezonnen experiment' te gaan aanhangen.¹¹⁹ Deze artikelen die kort na de eerste vergadering van de NSB volgden tonen aan dat de RKSP in de gemeente Waalwijk er alles aan wilde doen om geen leden te verliezen aan een partij als de NSB.

Op 28 oktober 1933 plaatste de katholieke redactie van *de Echo* zelf een artikel waarin het punt centraal werd gesteld dat veel programmapunten van de NSB onderschreven konden worden door katholieken, waardoor de verleiding om de stroming aan te hangen groot kon zijn. Hiermee zou dan echter 'het kwade', waarmee bedoeld werd op de staats- en rasverheerlijking, op de koop toegenomen worden.¹²⁰ De artikelen die in de hierop volgende weken werden uitgegeven gingen zich steeds meer richten op de anti-parlementaire houding van de NSB en na het uitbrengen van het Vastenmandement werd de nadruk ook steeds vaker gelegd op de botsende houding van de staatsleer van de NSB en die van de RKSP.¹²¹ Waalwijkse inwoners die interesse hadden getoond in de openbare vergaderingen in die periode werden door dergelijke artikelen constant geconfronteerd met de negatieve kanten van de NSB.

Op 8 november 1933 kreeg de heer Giessen namens de NSB nogmaals de kans om te reageren op de artikelen die reeds waren verschenen. De meest opvallende passage uit zijn reactie betrof een uithaal naar de RKSP waarin hij beweerde dat de staatspartij zichzelf iedere vier jaar uit een winterslaap moest ontwakken, omdat zij er vanuit gingen dat alles vanzelf zou gaan. Daarom zou het volgens Giessen ditmaal te laat zijn geweest om de nationaalsocialistische geest te stuiten. Gelovigen, 'hetzij Kath. Prot. Of Jood', zouden gezamenlijk werken aan een nationaalsocialistische corporatieve staat.¹²² De redactie van *de Echo* plaatste op 11 november 1933 nog een uitgebreid artikel waarin de boodschap centraal stond dat als de NSB de fascistische wereldbeschouwing heeft, deze a priori 'voor elke christen onaanvaardbaar' was.¹²³ Zij concludeerden dat ook de christelijke partijen de weg op zouden gaan naar een corporatieve maatschappij, maar dat daarbij niet de staat, maar het individu voorop zou worden gesteld en dat ondanks een mogelijk vergelijkbaar resultaat de weg die daartoe zou leiden wezenlijk van die van de NSB zou verschillen.¹²⁴ Deze conclusie was in lijn met de wensen van de rooms-katholieke kerk, die juist invloed van de kerk op de staat wensten te houden, om op die manier over de bevolking te kunnen waken.

Wat opvalt is dat eind 1933, direct nadat bleek dat de NSB in de gemeente Waalwijk voet aan wal dreigde te gaan krijgen, fel propaganda werd gevoerd tegen het nationaalsocialisme en het fascisme als ideologieën en tegen de NSB als partij in het specifiek. Het is aannemelijk dat zowel de waarschuwingen van de redactie van *de Echo*, als die van de Rooms-Katholieke kiesvereniging de

¹¹⁸ 'N.S.B. en Fascisme II', *De Echo van het Zuiden* (25 oktober 1933).

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ 'Katholiek en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (28 oktober 1933).

¹²¹ 'N.S.B. en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (4 november 1933).

¹²² 'Ingezonden stukken', *De Echo van het Zuiden* (8 november 1933).

¹²³ 'Is dit wel juist?', *De Echo van het Zuiden* (11 november 1933).

¹²⁴ Ibidem.

Waalwijkse bevolking bij de NSB hebben weggehouden. Of dat in Roosendaal en Nispen ook het geval was kan wellicht meer uitsluitsel bieden over het effect van deze propaganda op de plaatselijke bevolking.

4.1.2 De NSB en het *Dagblad de Grondwet*

Wanneer naar de gemeente Roosendaal en Nispen wordt gekeken dan valt op dat de rooms-katholieke organisaties aanmerkelijk later begonnen met anti-NSB propaganda en hier niet frequent over publiceerden. Pas op 6 februari 1934 werd een artikel geplaatst door de Rooms-Katholieke kiesvereniging in Roosendaal. Het was een artikel waarin verslag werd gedaan van een bijeenkomst van de kiesvereniging met betrekking tot het fascisme en het nationaalsocialisme. Hierin werden de pijlen vooral gericht op wat werd gezien als systematische onrustzaaiing door de NSB tegen de regering met als doel het propaganderen van een anti-parlementaire staatsleer. Tevens werd opgeroepen vertrouwen te hebben in de RKSP, en werd over het programma van de NSB gesteld dat wat niet nieuw was aan het programma ook door de RKSP werd onderschrijven, en dat alles wat wél nieuw was onmogelijk door een katholiek onderschreven kon worden.¹²⁵ Het opvallendste aan het bericht is echter niet eens zo zeer de weinig vernieuwende informatie met betrekking tot anti-NSB propaganda. Veelzeggender was namelijk de tweede zin van het artikel, waarin werd vermeld dat de bijeenkomst 'niet te druk was bezocht'.¹²⁶ Dat is ten eerste opvallend, omdat de NSB-bijeenkomsten wel volle zalen trokken in Roosendaal en Nispen in deze periode. Het is ten tweede opvallend, omdat in Waalwijk de bijeenkomsten van de RKSP wel gewoon op een flinke opkomst konden rekenen.¹²⁷ Ten derde is het opvallend, omdat het thema fascisme en nationaalsocialisme toch zeker nieuwsgierige leden zou hebben moeten trekken. Dit sluit echter naadloos aan bij de waarnemingen uit eerdere hoofdstukken over de afbrokkelende partijloyaliteit aan de RKSP, die dus kennelijk terug te zien was in de opkomst bij vergaderingen van de partij in Roosendaal en Nispen.

Wanneer naar de artikelen in het Roosendaalse dagblad wordt gekeken met betrekking tot de NSB dan valt op dat deze artikelen veel algemener zijn van aard, terwijl die uit *de Echo* veel specifieker op het over het algemeen katholieke Waalwijkse publiek waren gericht. Bovendien volgden de artikelen in *de Echo* elkaar snel op en werd meer en feller gehamerd op negatieve aspecten van het nationaalsocialisme als onwenselijke stroming. Vanaf februari 1934 kwamen artikelen met betrekking tot het katholicisme en de NSB wel vaker voor, maar dit waren vrijwel uitsluitend artikelen die landelijk nieuws omvatten met betrekking tot de NSB. Zo werden een aantal artikelen geplaatst over het ambtenarenverbod en over ongeregelde bij openbare vergaderingen van de NSB in andere delen van het land. Dit was echter niet vergelijkbaar met de uitgebreide propaganda tegen de NSB zoals deze in de Waalwijkse krant werd gevoerd en die bovendien direct na de eerste vergadering van de NSB al aanving. Naast kranten werd evenals door de NSB, door andere partijen in deze periode veel gebruik gemaakt van brochures en pamfletten om propaganda vóór de partij en tégen andere partijen te verspreiden. Deze propaganda zal in de volgende paragraaf beschreven worden.

¹²⁵ 'R.K. Kiesvereniging, afd. Roosendaal. Rede C.P. Bon over fascisme en nat. socialisme', *Dagblad de Grondwet* (6 februari 1934).

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ 'Propagandavergadering R.K. Kiesvereniging', *De Echo van het Zuiden* (24 februari 1934).

4.2 Propaganda tegen de NSB in brochures

Parallel aan de opkomst van de NSB als speler binnen het partijpolitieke landschap ontstond ook de behoefte van andere partijen om deze opkomst een halt toe te roepen. Dit gebeurde in kranten, maar dit ging ook vaak via brochures die in iedere gemeente werden verkocht via colportage, maar vaker gewoon in plaatselijke boekhandels en kiosken. Dat dergelijke brochures de Waalwijkse bevolking wisten te bereiken kan onder meer worden afgeleid uit een artikel uit *de Echo* van 10 februari 1934. Daarin werd uitgebreid de inhoud van de brochure *Hou Zee of Hou vast?* van Paul de Waard behandeld door de Rooms-Katholieke kiesvereniging. Bovendien werd er geschreven dat in die week 1500 exemplaren van de brochure verspreid waren in de gemeente Waalwijk en werd een oproep gedaan aan de katholieke lezer om zich te wapenen tegen de propaganda van de NSB. Men werd ook gevraagd om zich actief in te zetten voor de RKSP.¹²⁸ In de gemeente Roosendaal zal door de kiesvereniging van de RKSP ook getracht zijn dergelijke brochures te verspreiden, al is hier in de plaatselijke krant geen melding van gemaakt. Dit is veelzeggend over de houding van de katholieken in de gemeente Waalwijk. Daar werd actief geijverd vóór de RKSP en tégen de NSB wat past in het beeld dat meerdere malen is geschetst van Waalwijk als een veste waar de NSB weinig kans van slagen had.

Paul de Waard maakte als katholiek journalist en propagandist voor de KRO in deze brochure namens de RKSP propaganda tegen de programmapunten van de ANFB, maar vooral tegen die van de NSB. Het falen van de katholieke eenheid in Duitsland en Italië had volgens hem als waarschuwing moeten dienen en bovendien achtte hij het NSB-programma vergelijkbaar met dat van Hitler.¹²⁹ Er bleek angst uit de brochure, wat te maken had met het verliezen van de geloofsvrijheid en de vrijheid van meningsuiting onder een mogelijk nationaalsocialistisch juk, terwijl de katholieken als minderheid daar juist zo lang voor hadden gevochten.¹³⁰ Deze brochure was duidelijk bedoeld om te waarschuwen voor het nationaalsocialisme van de NSB, waarvan het lidmaatschap verboden werd. Tegelijkertijd was deze brochure bedoeld om de eigen achterban wakker te schudden. Eerder genoemde opmerking van de heer Giessen van de NSB-kring in Den Bosch uit *de Echo* van 8 november 1933 met betrekking tot het zogenaamde ontwaken van de RKSP uit een winterslaap was een opmerking die niet uit de lucht kwam vallen. De rooms-katholieken gingen op veel plekken te laat inzien dat de NSB aan populariteit begon te winnen en dat het confessionele blok aan vertrouwen had in moeten boeten. De vorige hoofdstukken hebben ook aangetoond dat de RKSP in Roosendaal en Nispen inderdaad te weinig had gedaan om de versplintering van de eigen partij te voorkomen, iets wat de RKSP in Waalwijk wel was gelukt.

Ook namens de Rooms-Katholieke Middenstandsbond werd in een brochure de pijlen gericht tegen het nationaalsocialisme en het fascisme. In een brochure genaamd *Het Fascisme en Wij* werd over het belang voor de middenstanders geschreven om de aantrekkingskracht van partijen zoals de NSB te weerstaan. In andere landen zou door nationaalsocialisten en fascistena ook veel beloofd zijn aan de middenstand, maar daar was niks van terecht gekomen, terwijl in landen waar de middenstand vertrouwen had gehouden juist wel verbetering zou hebben opgetreden.¹³¹ Uit deze brochure sprak eveneens angst voor de opkomst van de NSB. Het was angst voor de gevolgen die de vorming van een

¹²⁸ 'Hou Zee of Hou Vast?', *De Echo van het Zuiden* (10 februari 1934).

¹²⁹ P. de Waart, *Hou Zee of Hou Vast?* (1934) 8-10.

¹³⁰ *Ibidem*, 13.

¹³¹ J. van Beurden. *Het Fascisme en Wij. Een principieel betoog.* (1933/1934) 31.

fascistische staat en het verdwijnen van de RKSP zouden hebben voor katholieken, namelijk het opnieuw behandeld worden als tweederangs burgers, zoals dat gedurende de negentiende eeuw en daarvoor het geval was geweest.¹³² Kennelijk hadden dergelijke waarschuwingen bij de Roosendaalse middenstanders weinig gehoor gekregen. Dat zal te maken hebben gehad met het feit dat de benarde economische situatie en de daaruit voortkomende negativiteit op dat moment belangrijker werd geacht dan de angst voor het verlies van geloofsvrijheid. Loyaliteit aan de RKSP zal in hun ogen ook niet de oplossing zijn geweest.

Deze brochures zijn slechts een greep uit een groter arsenaal aan propagandamateriaal dat de RKSP uitbracht om de opkomst van de NSB een halt toe te roepen en ook andere partijen deden dit. De gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen hadden een hoofdzakelijk katholieke bevolking waardoor voornamelijk deze brochures gelezen zullen zijn. Bovendien ging de NSB zo te werk dat zij de propaganda afstemde op de doelgroep en dus is vanwege de beperkte omvang van deze scriptie dit hoofdstuk beperkt tot de katholieke anti-NSB propaganda. Wanneer naar de onderzochte gemeentes wordt gekeken en als de getoetste hypothese daarop wordt toegepast dan kan gesteld worden dat deze klopt. In Waalwijk werd direct in navolging van de eerste vergadering uitgebreid tegen de NSB gepropagandeerd, terwijl in Roosendaal en Nispen in ieder geval in de plaatselijke krant anti-NSB propaganda nagenoeg achterwege bleef. In Waalwijk werd ook ijveriger tegen de NSB gepropagandeerd wat onder meer blijkt uit het feit dat binnen één week 1500 exemplaren van een brochure werden verspreid onder ongeveer 10.000 inwoners. De rooms-katholieken lijken in Roosendaal en Nispen, in tegenstelling tot in Waalwijk, aan het slapen te zijn geweest en dat heeft mede geleid tot een relatief grote NSB-aanhang in 1935.

¹³² J. van Beurden. *Het Fascisme en Wij. Een principieel betoog.* (1933/1934) 27.

Conclusie

In deze scriptie is gezocht naar mogelijke verklaringen voor het uitblijven van NSB-aanhang in Noord-Brabant. Daarbij is de periode tussen 1931 en 1935 bekeken, de periode waarin de NSB het licht zag en waarin zij zich ontwikkelde tot een partij die bij diens eerste deelname aan de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 direct hoge ogen scoorde. Om tot deze verklaringen te komen zijn de gemeentes Waalwijk en Roosendaal en Nispen aan de hand van vier hypotheses met elkaar vergeleken.

In de eerste plaats zijn de verkiezingsuitslagen van de landelijke verkiezingen van 1929 en 1933 en de Provinciale Statenverkiezingen van 1931 en 1935 met elkaar vergeleken om de hypothese te toetsen dat de partijloyaliteit lager was in gemeentes waar de NSB-aanhang groter was. Dat bleek inderdaad het geval te zijn, aangezien is getoond dat in Roosendaal en Nispen al bij de landelijke verkiezingen van 1933 een forse breuk met de partijloyaliteit aan de RKSP had plaatsgevonden, terwijl in Waalwijk geen van de verkiezingen opvallend grote verschillen lieten zien. De stemmen die de RKSP in Roosendaal en Nispen verloor in 1933 gingen naar splinterpartijen die zich afzette tegen het crisisbeleid van de RKSP. Dat betekende een belangrijke indicatie voor het bestaan van een groep ontevreden oud-RKSP kiezers die ontvankelijk was voor de NSB.

In het tweede hoofdstuk zijn de sociaaleconomische situaties vergeleken. Daaruit moet blijken of een slechtere sociaaleconomische situatie heeft geleid tot een hogere NSB-aanhang. Uiteindelijk blijkt de hypothese niet makkelijk te bevestigen noch te verwerpen vanwege het feit dat op basis van kwantitatief onderzoek niet geconcludeerd kan worden dat de sociaaleconomische situaties dusdanig verschilden dat het verschil in NSB-aanhang daarmee te verklaren valt. Dat heeft overigens mede te maken met gebrekkig cijfermateriaal waardoor de situatie in de middenstand niet kwantitatief vergeleken kan worden voor de onderzochte gemeentes. Een groot verschil bleek wel te bestaan op het gebied van de verwerking van de crisissituatie. Waar de geraadpleegde bronnen voor Waalwijk een relatief positieve houding tonen met betrekking tot de omgang met de crisissituatie, tonen die van Roosendaal en Nispen een negatieve sfeer die in de aanloop naar de landelijke verkiezingen van 1933 hadden gezorgd voor een gebrek aan vertrouwen in de arbeidersklasse en een gebrek aan vertrouwen in de RKSP. Vooral de middenstanders in Roosendaal en Nispen bleken niet overtuigd van het beleid van de RKSP en lieten zich kritisch uit over de crisissituatie waarin zij zich bevonden. De sociaaleconomische situatie veranderde tussen 1933 en 1935 niet in positieve zin en er bleef een groep ontevreden inwoners bestaan in Roosendaal en Nispen die grotendeels bestond uit ontevreden katholieke middenstanders die zich niet afdoende gerepresenteerd voelden door de RKSP en die ontvankelijk waren voor propaganda van de NSB. Een dergelijke groep bevond zich in Waalwijk niet, waar het vertrouwen in de RKSP en de protestante partijen ARP en CHU niet veranderde.

De partijloyaliteit die in Roosendaal en Nispen in tegenstelling tot in Waalwijk afbrokkelde valt dus te verklaren aan de hand van de negatieve sfeer die was ontstaan onder een deel van de Roosendaalse bevolking. In het derde hoofdstuk is onderzocht hoe de NSB met diens sterke propaganda-apparaat heeft geprobeerd om in de onderzochte gemeentes de bevolking voor zich te winnen. Daarbij richtte het de pijlen in het geval van de onderzochte gemeentes vooral op de katholieke middenstand. De hypothese dat een vroeger en intensiever ijveren voor de NSB in een bepaalde gemeente zou leiden tot een grotere NSB-aanhang lijkt op basis van de informatie uit

hoofdstuk één en twee te betekenen dat in Roosendaal en Nispen vroeger en intensiever geijverd zou zijn voor de NSB dan in Waalwijk. Dat is niet helemaal waar gebleken, aangezien de NSB in Waalwijk eerder begon met het houden van openbare vergaderingen dan in Roosendaal en Nispen. Toch valt deze hypothese te bevestigen, aangezien het zwaartepunt van de hypothese dient te liggen op de intensiteit waarmee propaganda werd gevoerd en deze was in Roosendaal en Nispen vele malen groter dan die in Waalwijk. Dit zal te maken hebben gehad met het feit dat de propaganda in Roosendaal en Nispen op meer enthousiasme kon rekenen dan die in Waalwijk en dat heeft weer te maken met de eerder genoemde ontvankelijkheid voor de NSB die voortkwam uit de omgang met de crisissituatie en de loyaliteit aan de grote zuilenpartijen. De NSB wist diens propaganda perfect af te stemmen op de gemeente waar deze op gericht was wat onder meer blijkt uit de personen die spraken op de openbare vergaderingen in Roosendaal en Nispen. Zij waren katholiek van aard en ageerden bovendien tegen de RKSP. De verspreiding via colportage verliep daarnaast als een trein in Roosendaal en Nispen wat het aannemelijk maakt dat de NSB-propaganda de mensen die ervoor open stonden makkelijk heeft bereikt. Het geluid van de NSB was bijvoorbeeld terug te vinden bij de plaatselijke middenstandsvereniging.

Het succes van de NSB in Roosendaal en Nispen stond in schril contrast met dat in Waalwijk. Op de ontvankelijkheid van de Roosendaalse bevolking werd ingespeeld door de NSB met diens gedegen propaganda-apparaat door gebruik te maken van de negatieve gevoelens die in de gemeente bestonden. In Waalwijk waren dergelijke negatieve gevoelens veel minder. De opkomst van de NSB betekende dat de noodzaak bestond voor een tegenoffensief van de RKSP om te zorgen dat de partij niet uit elkaar zou vallen. Daar waren de rooms-katholieke instanties bang voor wat onder meer bleek uit het Vastenmandement van 1934 waarin NSB-lidmaatschap verboden werd. In hoofdstuk vier is getoetst hoe vroeg en intensief de anti-NSB propaganda was in de onderzochte gemeentes, waarbij gesteld is dat een vroeger en intensiever propaganda-offensief tégen de NSB zou hebben geleid tot een lagere NSB-aanhang. Deze hypothese viel te bevestigen voor de onderzochte gemeentes aangezien in de gemeente Waalwijk eerder en bovenal intensiever propaganda werd gevoerd tegen de NSB. In Roosendaal en Nispen bleef de anti-NSB propaganda oppervlakkig en algemeen en bovendien werden openbare vergaderingen daar amper bijgewoond. Tegelijkertijd verliep de colportage namens de RKSP in Waalwijk voorspoedig en werd de RKSP-propaganda daar op grote schaal verspreid. De heer Giessen wist in zijn discussie met de Waalwijkse Rooms-Katholieke kiesvereniging duidelijk aan te geven waar het pijnpunt lag. De RKSP had namelijk met diens passieve beleid te lang tevredenheid getoond met de succes uit het verleden en daardoor slecht geanticipeerd op de economische crisis en op de opkomst van de NSB. Dat deze opmerking geplaatst werd in een Waalwijkse krant waar de rooms-katholieken juist wel op tijd met propaganda waren begonnen neemt niet weg dat de opmerking wel toepasbaar is op Roosendaal en Nispen.

Kortom, de verklaring voor het verschil in NSB-aanhang tussen de onderzochte gemeentes is een optelsom van verschillende elkaar versterkende factoren die gezamenlijk hebben gezorgd dat in Roosendaal en Nispen een uitzonderlijke situatie ontstond waar de NSB in aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 gebruik van kon maken. De weifelende partijloyaliteit die voortkwam uit de ontevredenheid met de crisissituatie en het gebrekkige crisisbeleid van de RKSP in Roosendaal en Nispen stond lijnrecht tegenover de positieve houding van de Waalwijkse bevolking. Dat resulteerde in eerstgenoemde gemeente in het ontstaan van een groep oud-RKSP kiezers die ontvankelijk bleek voor alternatieve politieke partijen en via propaganda werd daar vanaf eind 1933, begin 1934 door de NSB op ingespeeld. In Roosendaal en Nispen werd bovendien veel minder adequaat gereageerd op de

ontevredenheid die daar leefde onder de achterban van de RKSP en op de opkomst van de NSB. In Waalwijk werd veel adequater gereageerd wat resulteerde in een continue loyaliteit aan de zuilenpartijen en in een weinig vruchtbare onderneming van de NSB om er een afdeling op te richten. Daarmee lijkt het grote verschil in stemmen op de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 verklaard.

Dit onderzoek heeft getracht een nieuwe blik te werpen op de aanhang van de NSB en heeft dat gedaan door het gebrek aan NSB-aanhang in Noord-Brabant te verklaren aan de hand van een vergelijking tussen een gemeente die op enkele belangrijke punten representatief was voor de provincie en een gemeente die met name op het gebied van NSB-aanhang sterk verschilde van de rest van de gemeentes uit de provincie. Hiervoor is gebruik gemaakt van hypothesen die voort zijn gekomen uit de historiografie met betrekking tot dit onderzoek. Deze hypothesen zijn voorheen, zoals te Slaa en Klijn hebben aangekaart, nog niet voldoende onderzocht en Flap en Tammes concludeerden bovendien dat onderzoek op gemeenteniveau opheldering zou kunnen bieden in het onderzoek naar de achterban van de NSB. Onderzoek naar het ontbreken van NSB-aanhang heeft überhaupt nog niet eerder plaatsgevonden. Uit dit onderzoek zijn echter zeer interessante en vernieuwende resultaten gebleken. Het is helaas niet altijd mogelijk geweest om voor de onderzochte gemeentes bronmateriaal te vinden waarin specifiek ingegaan wordt op plaatselijke bestrijding van de NSB. Daarom is bijvoorbeeld niets te zeggen over de mogelijke invloed van lokale NSB-leiders, wat onder andere Kooij in zijn werk over Winterswijk als verklaring had aangewezen. Als dergelijk bronmateriaal voor andere gemeentes wel beschikbaar is, dan zou daaruit wellicht nog beter blijken waarom de NSB-aanhang in bepaalde Brabantse gemeentes zoveel hoger was dan in andere.

Eerdere hypothesen die zijn getoetst hebben laten zien dat vooral in de grote steden waar de middenstand goed vertegenwoordigd was de NSB-aanhang groter was en in navolging van onder andere Passchier en van der Wusten is aan de hand van dit onderzoek in ieder geval bevestigd dat de middenstand een belangrijke rol speelde in de vorming van een achterban van de NSB. Verder is gebleken dat propaganda tégen en vóór de NSB een wezenlijk effect heeft gehad op de NSB-aanhang in de onderzochte gemeentes, wat onder meer al door Flap en Tammes werd geopperd. Bovendien zag Vellenga al in dat het gebrek aan propaganda van de RKSP in het rooms-katholieke Zuid-Limburg ervoor had gezorgd dat de partij niet in staat was om zijn kiezers vast te houden en ook daar had de NSB veel stemmen weten te behalen. Daaraan kan op basis van dit onderzoek worden toegevoegd dat vooral de intensiteit van pro-NSB propaganda de nadruk moet krijgen aangezien de NSB in Waalwijk en Roosendaal en Nispen ongeveer op hetzelfde moment begon met propaganda voeren. In navolging van deze waarneming zou het interessant zijn om te onderzoeken hoe opportunistisch de NSB te werk ging, met name in provincies en gemeentes waar de NSB-aanhang niet zo hoog was. Het lijkt er namelijk op dat de NSB in Noord-Brabant selectief te werk ging om in bepaalde steden een achterban op te bouwen. Blijkt bijvoorbeeld in andere Brabantse gemeentes met een hoger percentage NSB-stemmen ook dat de bestaande zuilenpartijen daar aan populariteit hadden moeten inboeten en dat de NSB daar met propaganda op anticipeerde?

Dit onderzoek suggereert dat de manier waarop in Noord-Brabant door de NSB gehandeld werd veel opportunistischer en selectiever zal zijn geweest dan in andere provincies. De sociaaleconomische situatie was niet heel veel slechter in Roosendaal en Nispen dan in Waalwijk, maar de manier waarop hiermee omgegaan werd wel en daardoor had de NSB daar meer kans van slagen gehad. De conclusie van dit onderzoek is dat de NSB-aanhang in Roosendaal en Nispen voortkwam uit

een opeenstapeling van mogelijke verklaringen die op zich niet voldoende waren om het verschil in NSB-aanhang te verklaren, maar hier gezamenlijk wel voor hebben gezorgd. Daarmee is de uitzondering op de regel bevestigd en kan gesteld worden dat in Noord-Brabant normaal gesproken weinig factoren aanwezig waren die het voor de NSB mogelijk maakten een grote aanhang op te bouwen.

Literatuurlijst

Primaire Bronnen:

- Beurden, J. van, *Het Fascisme en Wij. Een principieel betoog.* (1933/1934). – De exacte datum is onbekend.
- Boddé, J., *Hoog het Kruis!* (Utrecht 1935).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolking en Bevolkingsdichtheid der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1935.*
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek van Nederland: Volkstelling 31 december 1930. Deel III. Kerkelijke Gezindte* (Den Haag 1933).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1931. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden.* (Den Haag 1933).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1933. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal.* (Den Haag 1935).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935. Inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden.* (Den Haag 1936).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Typologie van de Nederlandse gemeentes naar urbanisatie-graad 31 mei 1947 en 30 juni 1956* (Zeist 1958).
- De “Raad van Katholieken” der N.S.B., *Voor God Verantwoord! Mag ik als Katholiek mijn actie voor de N.S.B. voortzetten?* (Utrecht 1935).
- *Handelingen II*, 1933/34, 58, 217.
- Korting, A., *De Middenstand in Nood! De oorzaken en de weg naar een betere toekomst.* (Utrecht 1935).
- Marchant et d’Ansembourg, M. de, *Veertig Jaren! De ondergang van de R.K.S.P.* (Utrecht 1935).
- Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Nationaal-Socialistische (fascistische) staatsleer.* (Utrecht 1933).
- Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma en Toelichting (1 en 2)* (Utrecht 1931).
- Vlekke, G.F., *Over de R.K.S.P.* (Utrecht 1935).
- Waart, P. de, *Hou Zee of Hou Vast?* (1934).

Kranten:

Dagblad de Grondwet:

- ‘De Toestand van Roosendaal in 1933’, *Dagblad de Grondwet* (13 juli 1934).
- ‘De Uitslag’, *Dagblad de Grondwet* (27 april 1933).
- ‘De werkloosheid hier aanzienlijk hooger dan vorig jaar.’, *Dagblad de Grondwet* (06 april 1935).
- ‘De Werkloosheid in West-Brabant’, *Dagblad de Grondwet* (6 april 1935).
- ‘Op den Uitkijk’, *Dagblad de Grondwet* (29 april 1933).
- ‘R.K. Kiesvereniging, afd. Roosendaal. Rede C.P. Bon over fascisme en nat. socialisme’, *Dagblad de Grondwet* (6 februari 1934)
- ‘Statenverkiezing’, *Dagblad de Grondwet* (18 april 1935).

De Echo van het Zuiden:

- 'Hou Zee of Hou Vast?', *De Echo van het Zuiden* (10 februari 1934).
- 'Ingezonden stukken', *De Echo van het Zuiden* (8 november 1933).
- 'Is dit wel juist?', *De Echo van het Zuiden* (11 november 1933).
- 'Katholiek en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (28 oktober 1933).
- 'N.S.B. – Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (18 oktober 1933).
- 'N.S.B. en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (21 oktober 1933).
- 'N.S.B. en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (25 oktober 1933).
- 'N.S.B. en Fascisme', *De Echo van het Zuiden* (4 november 1933).
- 'N.S.B. en Fascisme II', *De Echo van het Zuiden* (25 oktober 1933).
- 'Propagandavergadering R.K. Kiesvereniging', *De Echo van het Zuiden* (24 februari 1934).
- 'Uit het verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Langstraat', *De Echo van het Zuiden* (11 augustus 1934).
- 'Uitslag der stemming voor leden der Provinciale Staten van Noord-Brabant', *Echo van het Zuiden* (20 april 1935).

Volk en Vaderland:

- 'De S.D.A.P. en de winkeliers', *Volk en Vaderland* (21 april 1934).
- 'Gratis op reis: reclame van een warenhuis', *Volk en Vaderland* (24 november 1934).
- 'Jaarbeurs', *Volk en Vaderland* (18 maart 1933).
- 'Ons Nederlandsch Fabricaat', *Volk en Vaderland* (17 juni 1933).
- 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (17 maart 1934).
- 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (17 november 1934).
- 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (28 april 1934).
- 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (3 november 1934).
- 'Roosendaal', *Volk en Vaderland* (7 juli 1934).
- 'Roosendaal (N.B.)', *Volk en Vaderland* (17 februari 1934).
- 'Roosendaal (N.-Br.)', *Volk en Vaderland* (20 januari 1934).
- 'Vrienden van den middenstand: wat er van mooie beloften terecht komt', *Volk en Vaderland* (24 november 1934).
- 'Waalwijk', *Volk en Vaderland* (20 januari 1934).

Archiefmateriaal:

Katholiek Documentatie Centrum:

- KDC, Archief Rooms-Katholieke Staatspartij (107), inv.nr. RKSP, dossier IV, document 36: "Niet zó" – De Katholieken verkwanselden in hun Partij hun heilige principen. Ze liegen bovendien, dat de bisschoppen de N.S.B. verboden hebben.
- KDC, Archief RKSP (107), inv.nr. 81, document 38, pamflet in reactie op 'Ismaël trekt op' van de RKSP (1935).
- KDC, Archief RKSP (107), inv.nr. 87, circulaire aan de redacties der R.K. dagbladen in Nederland (1935).

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies:

- NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging (123), inv.nr. 1947, Statistische grafieken m.b.t. het verloop van het NSB-ledental (1936-1943).

- NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging (123), inv.nr. 501, brief 'Hoe kunt ge propaganda maken?'
- NIOD, Archief Nationaal-Socialistische Beweging (123), inv.nr. 501, brief m.b.t. landelijke Middenstands-actie (10 juli 1934).

Streekarchief Langstraat Heusden Althena:

- SALHA, Gemeentebestuur, Waalwijk ((1877) 1922-1966 (2001)) (1013), inv.nr. 2976, Overzicht ambacht en industrie in de gemeente, 1929-1950.

West-Brabants Archief:

- West-Brabants Archief, Gemeentebestuur van Roosendaal en Nispen, 1917-1935. (roo-006), inv.nr. 328, Lijst met werknemers gemeente Roosendaal en Nispen 1934.

Secundaire Literatuur:

- Damsma, J. en E. Schumacher, "De strijd om Amsterdam'. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB.', *BMGN – Low Countries Historical Review* 124:3 (2009) 329-348.
- Didden, J. en M. Swarts, *Provinciestad in oorlogstijd. Waalwijk en omgeving 1939-1945*. (Waalwijk 1992).
- Dunk, H.W. von der en J.Th. Minderaa eds., *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig*. (Alphen aan de Rijn 1982).
 - o Dunk, H.W. von der, 'Inleiding', 7-20.
 - o Keuken, C., 'De NSB in de Krimpenerwaard', 66-115.
 - o Louman, R. 'De depressie in Wassenaar', 155-208.
 - o Minderaa, J. Th., 'Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde', 21-65.
 - o Quee, S.H., 'De NSB in Twente', 116-154.
- Flap, H. en P. Tammes, 'De elektorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens & Maatschappij* 83:1 (2008) 23-46.
- Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983).
- Havenaar, R., *Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert* (Den Haag 1978).
- Huberts, W.S., *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1. Voorspel*. (Den Haag 1969).
- Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland* (Steenwijk 1968).
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en Fascisme in Nederland. 1920-1940*. (Hilversum 1964).
- Klein, P.W. en G.J. Borger eds., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*. (Amsterdam 1979).
 - o Mommen, A. 'Fascisme en crisis in de heerschappijstructuur', 254-261.
 - o Passchier, N.P. en H.H. van der Wusten, 'Het electoraal succes van de NSB in 1935; enige achtergronden van verschillen tussen de gemeentes', 262-273.
- Kocka, J., 'Comparison and Beyond', *History and Theory* 42:1 (2003) 39-44.
- Kok, R., *Max Blokzijl. Stem van het Nationaal-Socialisme* (Amsterdam 1988).
- Kooij, G.A., *Het echec van een 'volkse' beweging* (Assen 1964).
- Landman, T., *Issues and Methods in Comparative Politics* (Londen 2008).

- Slaa, R. te, en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging. 1931-1935* (Amersfoort 2009).
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen van de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme 1815-1940* (Nijmegen 1998).
- Vellenga, S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme.* (Assen 1975).
- Voerman, G., 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij.', in: G. Voerman en D.J. Wolffram ed., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 43-49.
- Vos, J.F., *Het ledenverloop van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (Rotterdam 1971).*
- Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Wijmans, L.L., *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden. Oude en nieuwe middengroepen 1850 tot heden.* (Amsterdam 1987).
- Zwaan, J. ed., *De Zwarte Kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B.* (Weesp 1984).

Websites:

- Kiesraad – Databank Verkiezingsuitslagen, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/>.
- Parlementair Documentatie Centrum – Universiteit Leiden, <https://www.parlement.com/>.
- Paus Pius XI, *Quadragesimo Anno. Over de aanpassing van de sociale orde.* (Hilversum 1948). <https://www.rkddocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=652>